

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

TERMÉSZETTUDOMÁNYI KAR

Földrajz- és Földtudományi Intézet

Földrajztudományi Központ

Regionális Tudományi Tanszék

Unitáriusok a székelyföldi megyékben – vallásföldrajzi vizsgálat (1850-2011)

Témavezető:

Bottlik Zsolt Ph.D.

Egyetemi docens

Készítette:

Illés Tamás

Geográfus MSc

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	2
2. Kutatási előzmények	3
3. Célkitűzés	5
4. Adatbázis, módszertani problémák	6
5. Földrajzi környezet	8
6. Történelmi előzmények	8
7. Az unitáriusok számának és térszerkezetének változása 1850-2011 között	11
7.1. 1850 és 1910 közötti időszak	11
7.2. 1910 és 1992 közötti időszak	27
7.3. 1992 és 2011 közötti időszak	40
8. Az unitárius falvak tipizálása	51
9. Az unitáriusok súlypontjának változása.....	55
10. Összegzés és a kutatás lehetséges jövőbeli irányai	57
11. Forrás- és irodalomjegyzék	58
12. Ábrajegyzék	67
13. Táblázatok jegyzéke	68
14. Melléklet.....	69

1. Bevezetés

Nyugat-Európa vallási viszonyait alapvetően a majd' másfél ezer évig egyeduralkodó katolicizmus és az 1500-as években rátelepült reformációból kinövő protestáns egyházak határozzák meg. A vallásháborúkat követően a „cuius regio, eius religio” elve alapján az egyes államok, uralkodójuk vallását követve, állást foglaltak valamelyik keresztény egyház mellett, ezzel pedig több évszázadra konzerválódott Nyugat-Európa vallási képe. Ezzel szemben Köztes-, illetve Kelet-Európa e tekintetben eltérő utat járt be. Az etnikai heterogenitás, az iszlámmal való közvetlen érintkezés, az ortodoxia jelenléte teljességgel más alapszituációt teremtett, amelynek következményeként e térségben egyedülálló módon egymás mellett élnek békében, vagy éppen békétlenségben a legkülönbözőbb felekezetek.

Az erdélyi vallási tolerancia már az 1568-as tordai országgyűlés határozata által felhívta magára a figyelmet, hiszen az erdélyi társadalom számára bizonyos fokig biztosította a lelkiismereti szabadságot. A nagyfokú tolerancia lehetővé tette a reformáció legradikálisabb irányzatainak erdélyi megtelepedését. Így jelent meg a fejedelemség területén az unitarizmus, vagy akkori nevén antitrinitarizmus. Dávid Ferenc hittérítő munkájának, valamint János Zsigmond fejedelem hathatós támogatásának köszönhetően pedig gyökeret is vert az erdélyi társadalomban. A későbbi erdélyi fejedelmek, a Habsburg-ház, illetve a román szocialista rezsim lépten-nyomon fellépő elnyomásának ellenére mind a mai napig, a 16. század antitrinitárius közösségei közül egyedülként az erdélyi unitárius egyház élte meg a 21. századot.

Jóllehet az 1570-es években az erdélyi magyarság és székelység szinte teljes egésze unitárius hitre tért, a viharos évszázadok szignifikáns változásokat hoztak. Az adott keretek közötti elvi vallásszabadság ellenére a gyakorta érvényesülő vallási türelmetlenség hatására az unitarizmus több fellegetvárát is elveszítette, jelentős területekről szorult vissza. Ennek következményeként csupán Székelyföldön találhatunk kompakt, összefüggő, unitárius dominanciájú területeket. A székelyföldi megyék azonban nemcsak az unitárius, hanem a katolikus- és református egyházak fontos bázisának is számítanak. A vallási heterogenitást tovább élénkítik az ortodoxok, illetve olyan járulékos elemnek számító felekezetek, mint az evangélikusok, baptisták, pünkösdisták, vagy a történelmi közelmúltban még fontos szerepet betöltő evangélikusok, izraeliták és görög katolikusok.

Az unitárius egyház ebben a felekezeti zűrzavarban, a világon gyakorlatilag magára hagyottan, állami pártfogás nélkül képes volt fennmaradni, sőt, az erdélyi kultúra egyik

meghatározó letéteményesévé válni. Az 1918 utáni hatalomváltás következtében az egyházak szerepe soha nem tapasztalt mértékben szövődött össze a magyarság nemzeti öntudatának ápolásával és az asszimilációs politika törekvéseinek kivédésével. Ebben a küzdelemben az unitárius egyház, amely történelmi múltjából adódóan a leginkább kötődik az erdélyi magyar társadalmi térhez, hatékonyan tudott hozzájárulni az önazonosság megtartásához.

2. Kutatási előzmények

Az unitáriusok vallásföldrajzi vizsgálata a Magyarországon elérhető szakirodalmak palettáján teljes egészében hiányzik. Ellentétben az erdélyi etnikai sokszínűséget földrajzi szempontok szerint átfogó tanulmányok sokaságával, a felekezetek ugyanilyen aspektusú vizsgálata mindeddig jórészt elkerülte a kutatók figyelmét. Az unitáriusok kutatása több évszázados múltra tekint vissza, azonban tudományos jellegű tanulmányok zömmel csak a rendszerváltozást követően kezdtek megjelenni. Az addigi kutatások döntő hányada az egyház berkeiből került napvilágra és leginkább kronologikus, leíró jellegű egyháztörténeti áttekintésekre szorítkoznak. Az egyháztörténeti művek kiemelt figyelmet fordítanak a XVI. század második felére. Az unitárius vallás megjelenése, Dávid Ferenc életútja, a különböző hitviták, tordai országgyűlések, valamint János Zsigmond idejében az állami valláspolitikai több mű tárgyaként is szolgál (BOROSS 1910; BALÁZS 1988; BALÁZS 2002; HORN 2009). A magyarországi protestantizmust bemutató dolgozatok szintén támpontot jelentenek a téma mélyebb megértéséhez (POKOLY 1904; BUCSAY 1985; ZOVÁNYI 2004).

A tordai országgyűlést követően az unitáriusok hitének szabad gyakorlata standardizálódott, tehát a többi bevett felekezetekhez hasonlóan a nagy befolyással bíró események, megrázkódtató történések is elcsitultak. Ennek fényében a további évtizedek feldolgozása iránti kíváncsiság is csökkent (PAP 1910; FEKETE 1910; SIMÉN 1996; NAGY 2010). Az egyháztörténeti írások leginkább az egyház belső ügyeinek történetére koncentrálnak, az unitáriusokat, mint felekezetet kevésbé érintik (KEDEI 2002; KOVÁCS 2009). Az unitáriusokkal foglalkozó tudományos tanulmányok gyűjtőhelye a kolozsvári székhelyű „Keresztény Magvető” folyóirat (a folyóirat tudományos jellegét a bukaresti Oktatási és Kutatási Minisztérium Országos Akkreditációs Tanácsa is hivatalosan elismerte). A folyóirat egészen a 2000-es évek elejéig kevésbé mutatott túl a konzervatív, leíró szemléletű cikkeken (NAGYAJTAI 1879; MOLNÁR 1966; GAAL 1997; LŐRINCZI 1997). A rendszerváltozást követően minden bizonnyal időre volt szükség, amíg teret nyert a tudományos megközelítés. Napjainkban már egyre több olyan művel találkozhatunk a

folyóiratban, amely ilyen szellemben íródott. Ennek köszönhetően olyan témák kerülnek terítékre, amelyek publikálására korábban egyáltalán nem mutatkozott lehetőség, mint például az integráció kérdésköre (PÁL 2011c), az elrománosítási törekvések (PÁL 2008, 2009), az állam és egyház viszonya (SZABÓ 2006) vagy az egyház gazdaságszervező stratégiái a szocializmus alatt (PÁL 2011a, 2011b). E cikkek feltehetően öngerjesztő hatással is rendelkeznek a témában, mivel legtöbbjük egyben felhívást is intéz a szakma képviselői felé a tudományos kutatások szükségességéről. A folyóiratban mindenesetre megőrződött az unitarizmus kulturális és történelmi aspektusaival foglalkozó hagyományos vonal is (GAAL 2008; KOVÁCS 2010; MOLNÁR 2012; MOLNÁR 2014).

A vallásföldrajzi elemzés természetesen nem lehetséges a székelyföldi, illetve a makroregionális viszonyok figyelembe vétele nélkül. A XIX. századi állapotokat illetően gazdag szakirodalomra támaszkodhatunk (KOZMA 1879; JAKAB – SZÁDECZKY-KARDOSS 1901; BARABÁS 1904; EGYED 2004b). A tőkés gazdasági rend kialakulásának és hatásainak székelyföldi vonatkozásaival is számtalan tanulmány foglalkozik (VENCZEL 1942; BIRTALAN 2001; EGYED 2000b; GIDÓ 2000; EGYED 2004a). Külön említést érdemelnek a székelyföldi urbanizációt középpontba helyező források (PÁL 2003; SZABÓ 2003). A XX. századi hatalomváltások kulcsfontosságú tényezőknek bizonyultak az unitáriusok, illetve a többi székelyföldi felekezet vallásföldrajzi képének változásait illetően (GERGELY 1988; VINCZE 2001; BACIU 2002; VÉCSEI 2002; BOTTONI 2008; BÁRDI-LÁSZLÓ 2008; NOVÁK 2008). A román kommunista rendszer kiteljesedése a gazdaság szovjet típusú átalakítását eredményezte, amelynek keretén belül a kollektivizálás köntösébe bújtatott falurombolás drámaian érintette a főleg rurális elterjedésű unitárius közösséget (OLÁH 2000, 2001, 2004).

A rendszerváltozást követően újonnan fellépő gazdasági-társadalmi viszonyok erdélyi etnikumokra és felekezetekre gyakorolt hatásának vizsgálatát több kutatás is középpontjába helyezi (BODEANU 2005; KOCSIS 2005; KOCSIS-BOTTLIK-TÁTRAI 2006). Ugyanerre az időszakra vonatkoznak a vallási helyzetképet vallásszociológia szemszögből felölelő tanulmányok (GEREBEN-TOMKA 2001; TOMKA 2005). Az unitáriusok természetes szaporulatát vizsgáló részekhez mind a hazai (PEZENHOFFER 1922; TOMKA 1996; TOMKA 2009), mind a nemzetközi szakirodalom felhasználása kielégítő alapot nyújtott (FREEDMAN – WHELPTON – SMIT 1961; WESTOFF – JONES 1979; MOSHER – HENDERSHOT 1984; MOSHER – WILLIAMS – JOHNSON 1992). Ugyanitt megemlíthető egy másik, az unitárius felekezet számbeli változását alapvetően befolyásoló tényezőcsoport, nevezetesen a felekezeti asszimiláció és a vegyes házasságok vizsgálata (VENCZEL 1941; HERRMANN – KOVÁCS 1999; OLÁH 1999; PÁL 1999).

A téma szempontjából esszenciális értéket jelentenek a helyi mechanizmusokat bemutató munkák. Orbán Balázs korszakalkotó műve megkerülhetetlen forrásnak számít ebben a tekintetben (ORBÁN 1868). Mind a szűken vett helytörténeti (VOFKORI 2005; JÓZSA 2001; KISGYÖRGY 1972, 2000; ELEKES 2008), mind a tágabb térségre vonatkozó leírások (JÁNOSFALVI 1947; EGYED 2000a; CSEKE-HÁLA 2000; JÓZSA 2001a; VOFKORI 2000) jelentős segítséget nyújtottak a háttérfolyamatok alaposabb megértéséhez. Természetesen számításba kerültek olyan átfogó művek részegységei is, mint a Horváth Gyula szerkesztésében megjelent „Székelyföld”-ben fellelhető munkák (DEÁK 2003; KÁNYA 2003), Pál-Antal Sándor átfogó tanulmánykötete (PÁL-ANTAL 2003), vagy Vofkori László Erdély közigazgatási és etnikai földrajzát bemutató könyve (VOFKORI 1996). Értelemszerűen a szűkebben értelmezett földrajzi tanulmányok is számításba kerültek, amelyek elsősorban a dolgozat módszertani megalapozottságához járultak hozzá (NEMES NAGY 1984; BOTTLIK 2001, 2002; KEMÉNYFI 2002; FARKAS 2005).

Szakedolgozatom témája szempontjából különös jelentőséggel bír Selinger Sándor 2011-es cikkében szereplő felhívás, amely a térinformatikai alapú unitárius egyházkörök vizsgálatának fontosságát emeli ki (SELINGER 2011). Sajnálatos módon a szerző a téma rövid ismertetésén kívül nem bocsátkozik részletesebb kifejtésbe. Ennek ellenére a cikk által megfogalmazott igény az unitáriusok vallásföldrajzi vizsgálatát illetően egyedülálló a szakirodalomban, még akkor is, ha Selinger inkább az informatika oldaláról közelít. Ezt a tanulmányt leszámítva az általam áttekintett szakirodalmi palettán egyetlen olyan művet se lehet találni, amely az unitáriusok vallásföldrajzi sajátosságait vizsgálná.

3. Célkitűzés

A kutatás területi keretét meghatározó Székelyföld nem földrajzi, hanem történeti-kulturális egység. A történelmi Székelyföld a középkortól az 1876-os átfogó közigazgatási rendezésig öt széket (Udvarhelyszék, Csíkszék, Marosszék, Háromszék, Aranyosszék) foglalt magában. A földrajzi egység hiányát támasztotta alá a Felső-Fehér vármegyéhez tartozó, székeken belüli enklávék helyzete, illetve Aranyosszék területi elkülönülése. A vizsgálat azonban megkívánja egy olyan, területileg jól meghatározott egység alapul vételét, amely illeszkedik a jelenlegi közigazgatási beosztáshoz. Ennek megfelelően az elemzés Maros, Hargita és Kovászna megyékre, mint székelyföldi NUTS 3-as közigazgatási egységekre támaszkodik. Ugyanakkor a komplexitásra való törekvés indokoltá tette az egykor

Udvarhelyszékhez tartozó, jelenleg Brassó megye északkeleti részét képező, unitáriusok által lakott térség bevonását is, ezáltal a dolgozatban a „székelyföldi megyék” címszó alá ezen térség is beletartozik.

A történelmi unitárius egyház követői több évszázadon keresztül egységes, kiterjedt tömbben csak a székelyföldi megyékben maradtak fenn, amely sajátos történelmi múltjával és sokszínű vallási örökségével kiváló terepet nyújt az unitáriusok vallásföldrajzi szempontú tanulmányozásához (lásd 1. ábra). Jelen munka célja, hogy a népszámlálások települési adataira támaszkodva, kvantitatív módszerek segítségével bemutassa a székelyföldi unitárius felekezetet ért változásokat 1850 és 2011 között. Ugyanakkor a dolgozat tipizálási módszerek és súlypontelemzés által kísérletet tesz a témakör tágabb kontextusba való helyezésére. A dolgozat nem tűzhet ki célként egy minden részletre kiterjedő kutatás véghezvitelét, hiszen erre a tartalmi és szakirodalmi korlátok nem adnak lehetőséget. A célt illetően sokkal fontosabbnak tartottam egy olyan hiánypótló munka megalkotását, amely felkeltheti az érdeklődést e különös történelmi egyház követőinek földrajzi jellemvonásai iránt.

4. Adatbázis, módszertani problémák

Az unitáriusok területi elhelyezkedésének első szám szerinti, településekre vonatkozó összeírása 1766-ból származik. Az egyházak vezetői által elrendelt összeírás módszerét azonban homály fedi. Mivel a procedúra egyházak alapján történt, a leányegyházak adatait együtt kezelték az anyaegyházak adataival. Sajnos ezen tény függvényében csak néhány település abszolút adataira tudunk következtetni. Nyárády Károly szerint általánosan elfogadott vélemény az adatok hiányossága és a nemesség biztos kihagyása az összeírásból (NYÁRÁDY 2003). Feltehetőleg az akkor még nagyobb súlyt képviselő szombatosokat is hozzáadták az unitáriusokhoz.

Az első, Erdélyt érintő teljes körű népszámlálás elrendelése II. Józsefhez kötődik. A részletes településszintű adatok elsősorban a férfiak társadalmi státuszára vonatkoznak, a felekezetiiségről nem árulkodnak. Az osztrák hatóságok ezt követően több népszámlálást is igyekeztek elrendelni, azonban ezek a magyar nemesség ellenállásán rendre megbuktak. A dolgozat szempontjából az 1850-es népszámlálás tekinthető az első lényeges kiindulópontnak. Erdély és Partium abban a szerencsés helyzetben van (ellentétben például Magyarországgal), hogy a hozzá tartozó adatok a Magyar Országos Levéltárban fennmaradtak (VARGA 1998). Az adatokat ugyan érdemes kellő távolságtartással kezelni, hiszen a lakosság szabadságharcot

követő passzív ellenállása a népszámlálás iránt is megmutatkozott, ráadásul a felmérést a poroszországi hadi készülődések miatt többször is meg kellett szakítani (PÁLHÁZY – ŐRI 1989). Mégis az adatok elérhetősége és összevethetősége indokoltta teszi azt, hogy az 1850-es népszámlálás legyen az unitáriusok területi elhelyezkedését vizsgáló elemzés origója.

1850 után a népszámlálások megtartása viszonylagos rendszeresség jegyében telt. A dolgozat nem lehet célja az összes rendelkezésre álló adatsor összevetésének, ezért a történelmi korszakokat is szem előtt tartva, csak az 1880, 1910, 1941, 1992 és 2002-es népszámlálásokat vettem alapul. Az adatokat a legátfogóbb módon Varga E. Árpád műveiben találjuk meg (VARGA 1998) települési, a mai közigazgatási beosztást tükröző bontásban. Az adott évek népszámlálási adatainak térinformatikai alapú adatbázisba való integrálását követően születtek meg a térképek. A legfrissebb, 2011-es romániai népszámlálás adatai elektronikus formában már elérhetőek. A népszámlálás az országban 19 millió embert írt össze, ám a végleges népességszámot különböző regiszterekből kiegészítették 1,2 millió fővel, ezzel hivatalosan is elérve a „bűvös” 20 milliós határt. A kiegészített adatok etnikai és felekezeti megoszlásáról azonban semmit se lehet tudni, így ezek kezelése módszertani akadályok elé állíthatják az elemzést. Továbbá érthetetlen módon, a korábbi évek megszokott gyakorlatától eltérően, a területi adatok csak a román szubnacionális szinten legalacsonyabb községi (románul comună) bontásban állnak rendelkezésre. Az összehasonlíthatóság végett a régebbi adatok is a jelenlegi közigazgatási rendszer szerint beosztott településekre vannak vetítve. A módszer használhatóságát több etnikai-vallásföldrajzi tanulmány is bizonyítja (BOTTLIK 2001; KEMÉNYFI 2002; TÁTRAI 2010).

Ugyancsak módszertani problémaként értelmezhetőek a Székelyföld sajátos településszerkezetéből adódó olyan sajátosságok, mint a hegyvidéki tanyák és a falukettőzödések. A tanyák elsősorban a Hargita vulkáni fennsíkjaiban alakultak ki az állattenyésztés és az iparszerű erdőkitermelésnek köszönhetően, ahonnan ideiglenes vagy állandó jelleggel a lakosság dombvidék és hegyvidék találkozási pontján elhelyezkedő településekből rajzolt ki. Az egyes népszámlálások között néhol igen jelentős különbségeket tapasztalunk a tanyák lakossági adatainak hovatartozása kapcsán, amely probléma sokszor a jogi szabályozás hiányában gyökerezett. A falukettőzödések során (pl. Kis- és Nagydorján, Alsó- és Felsősfalva) egyes esetekben a kivált település adatait az eredetivel aggregálták. Kadács esetében a kiskadácsi adatok önálló entitásként való kezelése szinte népszámlálásról népszámlálásra változott. Ennek a ténynek tulajdonítható a kiskadácsi fehér folt indokolatlannak tűnő időszakos megjelenése a tematikus térképeken.

5. Földrajzi környezet

A térség Románia központi részén fekszik, a Keleti-Kárpátok középső és délkeleti vonulatait, azok hegyközi medencéit, illetve a Mezőség és Küküllők-menti-dombság nyugati peremterületeit foglalja el. Változatos domborzati felépítésének köszönhetően a Székelyföldet a természeti környezet nagyfokú heterogenitása jellemzi. A természetföldrajzi egységek fontos szerepet játszanak Székelyföld természetes határainak kialakításában. Jó példa erre délen és délnyugaton az Olt folyó és a Baróti-hegység déli nyúlványa, keleten a Tatros folyó, Csíki-havasok, Nagy-Hagymás, északon a Kelemen-havasok, valamint délen a Homoródi-dombság és a Hortobágyok dombvidékének találkozási vonala. A természetes határok a térségen belül is markáns szerepet játszottak a történelem során, hiszen megszabták az egyes székek, fiúszékek területi kiterjedését.

Számos makroregionális jelentőséggel bíró folyó is Székelyföldön ered; ilyenek az Olt, a Maros, a Tatros, illetve a Kis- és Nagy-Küküllő. A települések több mint kétharmada folyóvölgyek mentén vagy völgyteraszokon helyezkedik el. Az intramontán medencékben a folyók által kialakított széles völgyek síkján kiterjedt területtel rendelkező települések alakultak ki (pl. Gyergyói- és Csíki-medence), míg a folyóvizek által erősen felszabdalt nyugati dombvidékek keskeny völgyeiben (pl. Udvarhely és Keresztúr vidéke) kis- és aprófalvak százai húzódnak meg (HORVÁTH 2003). A kistájak általában a folyók mentén alkotnak összefüggő területeket, amely sajátosság a nevezéktanban is visszaköszön (pl. Homoródmente, Nyárádmente). Az éghajlatot tekintve Székelyföld keleti része a Kárpát-medence egyik leghidegebb pólusának számít (RÁKOSSY 2005). A természeti értékek közül különös jelentőséggel rendelkeznek egyes tavak (Szent Anna-tó, Gyilkos-tó), ásványvízforrások (borszéki, tusnádi, bibarcfalvi) nemzeti parkok (Kelemen-havasok, Békás-szoros – Hagymás) és tájvédelmi körzetek (Vargyas-szoros, Mohos-tőzegláp).

6. Történelmi előzmények

A kereszténység történetében a legnagyobb szellemi mozgalom a reformációhoz köthető, amely Európában sehol sem jelentkezett olyan komplex módon, mint Erdélyben (SIMÉN 1996). A térség korabeli sajátos társadalmi-politikai viszonyai széles teret engedtek a reformáció terjedésének. Az unitarizmus megjelenésének első fontos erdélyi momentumaként Blandrata (néhol Biandrata) György olasz humanista orvos Erdélybe érkezése tekinthető, aki nyomban János Zsigmond erdélyi fejedelem udvari orvosa és belső tanácsosa lett. Blandrata

titkon a Szervét Mihályhoz köthető radikális irányzatú szentháromság-tagadó eszméket hirdette, tevékenységéhez pedig megnyerte Dávid Ferencet (születési nevén Franz Hertel), Erdély egyik akkori legnagyobb tekintélyű teológusát és hitvitázóját (BUCSAY 1985).

A korabeli protestantizmus irányzataira való nyitottságot jól jellemzi, hogy az erdélyi szász származású Dávid kezdetben lutheránus püspökként még üldözte a helvétit, 1559-ben viszont hitbeli meggyőződésének változása miatt már a reformátusok püspökévé vált. Az egyre radikálisabb téziseket valló Dávid felfogása idővel találkozott Blandrata céljaival, így a református püspök hozzájárított egyházának antitrinitárius útra való telereléséhez (ZOVÁNYI 2004). Az állam nem korlátozta a reformáció különböző irányzatait, sőt az 1568-as tordai országgyűlés határozatának értelmében lelkiismereti szabadságot teremtett. Ez a dátum gyakorlatilag az antitrinitáriusok erdélyi törvényes meghonosodásának időpontját is jelöli. Az antitrinitáriusok onnan kapták nevüket, hogy az ész nevében egyszerűsíteni akarták a keresztény teológiát, és az isteni hármasságot egységre akarták redukálni (BUCSAY 1985). A tordai vallásbéke létrejöttének hátterében szükséges észrevenni az államiság, a belső rend Erdélyben történő megmaradásának zálogát. János Zsigmond nem engedhette meg, hogy a fejedelemség egymás megsemmisítésével fenyegető felekezeti küzdelmek színterévé váljon (BALÁZS 2002).

Az antitrinitarizmus végső soron a helvétit irányból virágzott ki. Az 1568-as gyulafehérvári hitvitán Dávid Ferenc már az új szellemben vitázott, sikeres fellépésével a jelenlevő fejedelmet és több magas rangú főurat is megnyert az unitarizmus számára (BALÁZS 1988). A vallás ettől kezdődően lendületes terjeszkedésbe kezdett. A szakirodalom szintjén egységes konszenzus van arra vonatkozóan, hogy körülbelül 1570-re az unitarizmus Erdély magyar lakta vidékein szinte teljes sikert aratott (HORN 2009; SIMÉN 1996; BALÁZS 2002). Az unitárius vallás legállhatatosabb híveit a magyar nyelvű polgárságban találta meg (KÖPECZI, 1988). A terjeszkedésben a fejedelem közvetett támogatása is szerepet játszott, aki betegségeinek fokozódásával egyre többet hallgatott Blandrata tanácsaira (ZOVÁNYI 2004). Mindez ahhoz vezetett, hogy az 1571-es marosvásárhelyi országgyűlésen Európában páratlan módon a rendek törvényi szinten elfogadták a négy „recepta religio” intézményét (antitrinitárius, helvétit, lutheránus, katolikus), a görögkeletit pedig megtűrt állapotba helyezték (BALÁZS 2002). A törvény az unitárius egyház létének jogi fundamentumát jelentette, amely nélkül a fejedelem halála után feltámadt - és több évszázadon át tartó - visszahatás miatt a felekezetre a „biztos enyészet várt volna” (POKOLY 1904).

Az antitrinitáriusok erdélyi terjeszkedésének rendkívüli gyorsasága János Zsigmond megnyerése, Blandrata György közbenjárása és Dávid Ferenc hathatós fellépése mellett több más tényezőnek is köszönhető. Az unitárius hittérítők korán felismerték hátrányos helyzetüket, ami abból adódott, hogy a színes erdélyi vallási palettán utolsóként jelentek meg. Ezért a hagyományos térítési technikák mellett új frontot nyitottak azzal, hogy a legmagasabb országos méltóságok viselőit igyekeztek hatásuk alá vonni. A politikai erőfölény kialakítása a térítési folyamat felgyorsítását és az egyéb felekezetek hosszú távú beolvasztását ígérte. Az unitáriusok helyi szinten is különös figyelmet fordítottak a biztos hatalmi háttér és védelem kiépítésére. A főurak megnyerése a térítési munka áthárítását is jelentette, hiszen egy-egy patrónus akár több száz hívet hozhatott magával (HORN 2009).

János Zsigmond 1571-ben bekövetkezett halála súlyos csapást jelentett az unitáriusok számára. Fekete Gábor szerint ezt követően az unitarizmus egészen II. József osztrák császár türelmi rendeletéig üldöztetésnek volt kitéve (FEKETE 1910). Az országgyűlés az unitárius Bekes Gáspár helyett a katolikus Báthory Istvánt választotta fejedelemnek, aki Dávid Ferencet, mint udvari papot rögtön elbocsátotta, a gyulafehérvári nyomdát pedig elvette az unitáriusoktól (BUCSAY 1985). A megválasztást követő években az erdélyi politikát Báthory és Bekes szembenállása határozta meg. Jóllehet az ellentét vallási színezettel is rendelkezett, a fő törésvonal a hatalmi érdekek mentén húzódott (HORN 2009). A feszültségnek a kerelőszentpáli csata vetett véget, amelyből Báthory került ki győztesen. A fejedelem számára a lázadás jó ürüggyel szolgálhatott volna az unitarizmussal való leszámolásra, de Báthory a túlfeszült hangulatot nem akarta tovább ingerelni. Ráadásul lengyelországi trón-aspiránsként nem helyezkedhetett nyíltan szembe az unitáriusokkal, hiszen abban az időben az irányzat a lengyel területeken is meghatározó jelleggel bírt (ZOVÁNYI 2004)

Az unitáriusok tehát megmaradhattak hitükben, de korábbi politikai pozícióikat és súlyukat az erdélyi felekezetek között fokozatosan elveszítették. Ennek következtében az unitáriusok település-területe az Erdélyi-medence középső vidékéről, illetve a Hargita délnyugati előteréből kezdett visszaszorulni (BEREZNAY, 2011). Az egyházat további csapásként érte, hogy az egyre radikálisabb hitelveket valló Dávid szembekerült Blandratával. A vita eredménye az lett, hogy Blandrata közbenjárására Báthory Kristóf Dávidot életfogytiglani várfogságra ítélte. Az unitarizmus számára a remény csak Székely Mózes fejedelemsége alatt csillant fel 1603-ban (PAP 1910). Székely Mózes két hónapos fejedelmi pályafutása azonban hamar véget ért a brassói csatavesztéssel. Az ütközetben az erdélyi

unitárius nemesség gerince is odaveszett („az unitárius nemesség Mohácsa”) , ezzel az erdélyi unitárius egyház nemesi szárnya szinte teljesen megsemmisült (HORN 2009).

Az unitárius vallás csupán a székelyek körében tudott olyan mértékben meggyökerezni, hogy évszázadok múltán is fennmaradhasson. Székelyföld unitárius szempontú jelentőségét támasztja alá az a tény, amely szerint már az 1578-as tordai unitárius zsinatra is a legtöbb lelkész e régióból érkezett (PAP 1910). A hívek szemében nem alakult ki markáns különbség a reformáció antitrinitárius és helvétai ága között. Ezért nem csoda, hogy főleg református közegben maradtak meg a leginkább. Az elmosódott hitelvi határok ugyanakkor példátlan felekezeti együttélést teremtettek meg, amelyet a székelyek érdekazonosságon alapuló politikai összefogása tett lehetővé. Az unitáriusok kompakt székelyföldi fennmaradását segítette elő az együttélés köntösébe való takarózás, illetve a speciális székelyföldi viszonyok, amelyek az állami ellenőrzésnek kisebb teret engedtek Erdély más területeivel ellentétben (SIMÉN 1996).

7. Az unitáriusok számának és térszerkezetének változása 1850-2011 között

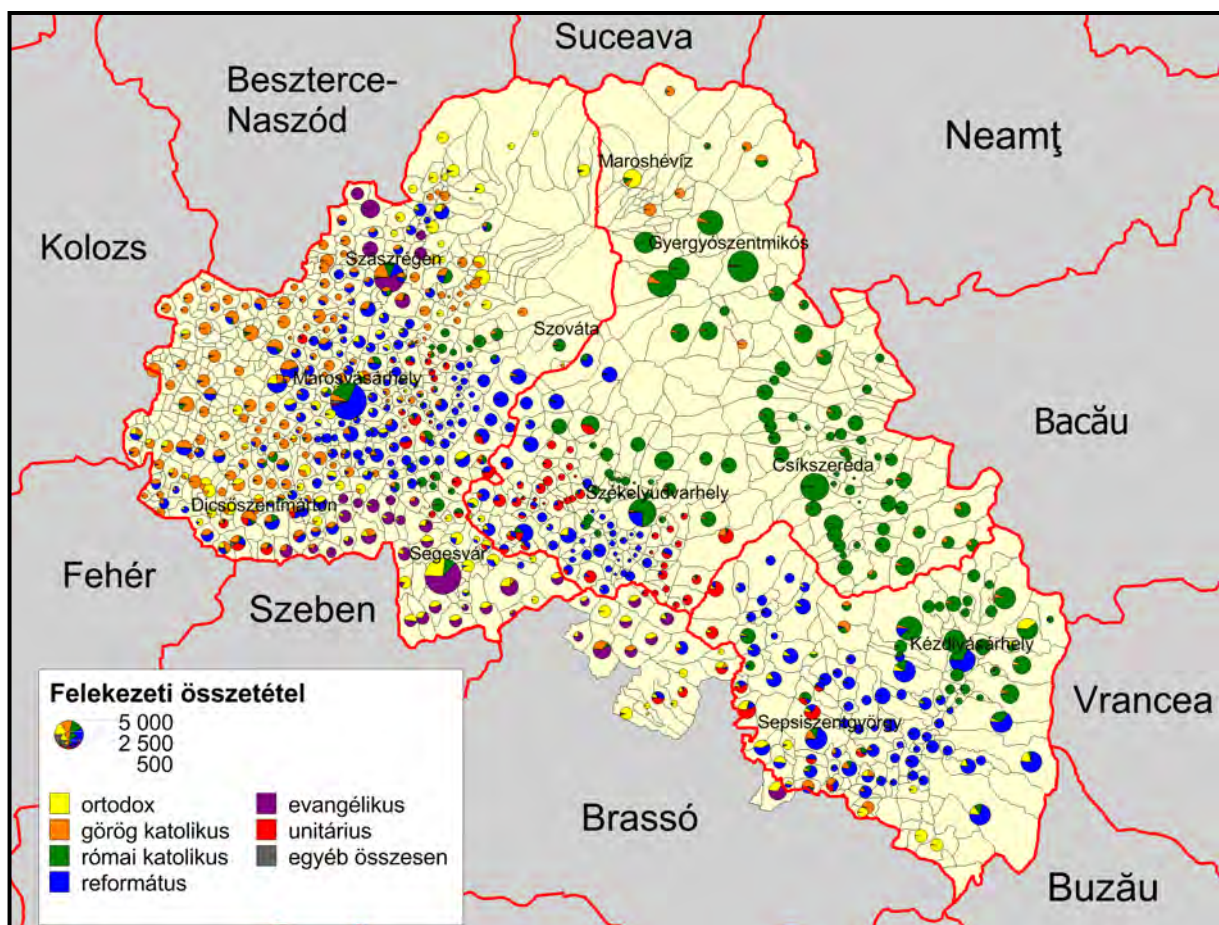
7.1 1850 és 1910 közötti időszak

A székelyföldi megyék területét érintően 1850-ben tartottak olyan településszintű népszámlálást, amelynek felekezetre vonatkozó adatai fennmaradtak. A terület az 1848-49-es forradalom leverését követő, kísérleti jelleggel bevezetett közigazgatási beosztásnak megfelelően a hat erdélyi kerület közül az udvarhelyi kerület részét képezte, amely lényegében Székelyföld teljes egészét átfogta. 1854-ben Erdély hatos kerületi felosztását tízesre módosították, ezáltal kivált Marosvásárhely kerületi székhelyként a hozzá tartozó Marosszékkal együtt (VOFKORI 1996). Ekkor csupán Marosvásárhely jelent meg szabad királyi városként, viszont kiváltságos mezővárosi ranggal több település is rendelkezett (Székelyudvarhely, Csíkszereda, Oláhfalva - mai nevén Szentegyháza -, Szászrégen, Bereck, Illyefalva), míg Nyárádszereda és Székelykeresztúr egyszerű mezővárosnak számítottak. Az erdélyi kiváltságos mezővárosok, az ún. taxás helyek nem tartoztak földesúri hatalom alá, az adózás tekintetében pedig különleges kedvezményeket élveztek (PÁL 2003).

Az 1850-ben elrendelt népszámlálás 565382 főt számolt össze a szóban forgó területen. Az adatok szerint 163678 római katolikust írtak össze, akik ezzel relatív többséget alkottak 28,95%-os részesedésükkel. Az 1. ábrán kirajzolódó felekezeti térszerkezet alapján a

római katolikusok elsősorban Székelyföld keleti felében koncentrálódnak a legtöbb esetben átlagot meghaladó lakosságszámú falvakban, de kisebb katolikus zárványok máshol is fellelhetők (ilyen például a Szovátától nyugatra elhelyezkedő Szentföld). A római katolikusoktól alig lemaradva, 157743 fővel (27,9%) képviseltetik magukat a reformátusok. Területi szerkezetükre egy északkelet-délnyugati tengely menti elhelyezkedés a jellemző, több térségben is kiterjedt pufferzónát alkotva a többi felekezettel.

A román etnikumhoz köthető 105525 fős (17,78%) görög katolikusok, valamint a 67188 fős ortodoxok (11,88%) leginkább Székelyföld nyugati, illetve peremterületein jelennek meg. A Mezőségen a görög katolikusok túlsúlya figyelhető meg. A főleg szászokat reprezentáló 38632 fős (6,83%) evangélikus felekezet leginkább Segesvár és Szászrégen térségében összpontosul. A területi szerkezet jelentős részét összességében a rendkívül magas fokú heterogenitás mellett a gyakorta elmosódó, vagy észre sem vehető felekezeti határok dominálják. Kivételt képeznek az olyan kiterjedt homogén tömbök, mint például a csíkszéki katolikus közösség.

1. ábra. A székelyföldi megyék településeinek felekezeti összetétele 1850-ben. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

A protestantizmus csíkszéki meggyökerezésének hiánya a köztudatban szorosan összekapcsolódik a Kárpát-medence legnagyobb tömegvonzó zarándoklataként aposztrofált csíksomlyói búcsúval. Az eredettörténet szerint János Zsigmond 1567-ben haddal próbálta az új vallást a katolicizmus egyetlen megmaradt erdélyi védőbástyájába bevinni, viszont a csíki és gyergyói falvakból verbuválódott lakosság fényes győzelmet aratott a hargitai csatában a fejedelmi csapatok ellen. Az ütközet után a győzelmet a csodatevő csíksomlyói Mária-szobornak köszönték meg, s ennek lett emlékünnepe a pünkösdi búcsújárás. Feltűnő módon a hargitai csata csakis a csíksomlyói búcsúval összefüggésben jelenik meg, azon kívül egyetlen korabeli forrás sem említi, a későbbi feljegyzések pedig rendkívül pontatlanok és ellentmondásosak (MOHAY 2005). A csata cáfolata mellett érvel Simén Domokos is, aki a történelmi körülmények szembeállításával kétségbe vonja az eredettörténet hitelességét (SIMÉN 1999). A legendával ellentétben a katolicizmus fajsúlyos csíkszéki megőrződésének magyarázata vélhetően a nős, családos papok által kifejtett intenzív lelki gondozásban rejlik (BUCSAY 1985). Tehát ebben a térségben nem az ellenreformáció sikereivel (ellentétben Erdély más területeivel), hanem a reformáció megjelenésének teljes hiányával magyarázható a katolikus dominancia masszív megjelenése.

Unitáriusnak 1850-ben 35715 fő vallotta magát, ezzel az izraelitákat nem számítva (0,34%) a legkisebb felekezetről beszélhetünk, ami 6,32%-os részaránynak felel meg. Az unitáriusok a megfigyelt 928 településből 54-ben alkottak abszolút többséget. Ezek közül Bencéd, Énlaka, Székelyszentmiklós és Kiskadács esetében a népesség teljes egészében unitáriusnak vallotta magát (lásd melléklet). További 16 település 90% feletti, 22 település pedig 70-90% közötti arányt képvisel az unitáriusok szempontjából. Az összesen 62, unitárius relatív többséggel rendelkező település közül Bölön (1231 fő) Homoródalmás (1191 fő), Vargyas (1085 fő) és Székelyderzs (1060 fő) népessége haladta meg az 1000 főt, további 20 az 500 főt. Mindezekből arra következtethetünk, hogy az unitárius többségű települések döntő részét a kis- és aprófalvak teszik ki. Az abszolút-, illetve a relatív többség közötti különbséget kitevő 8 település a kiemelkedő felekezeti heterogenitásnak tulajdonítható.

Az unitáriusok 71,11%-a olyan település lakója volt, ahol abszolút többségben (33,69%-uk 80% feletti) éltek. Mindössze 5% található olyan településeken, ahol részesedésük nem éri el a 20%-ot, de még statisztikailag kimutatható az unitárius jelenlét. Érdekes módon e 121 település közül csupán 21 korlátozódik Hargita megyére, vagyis a népszámlálási adatok is igazolják az 1. ábra alapján megfogalmazott sejtést, mely szerint az

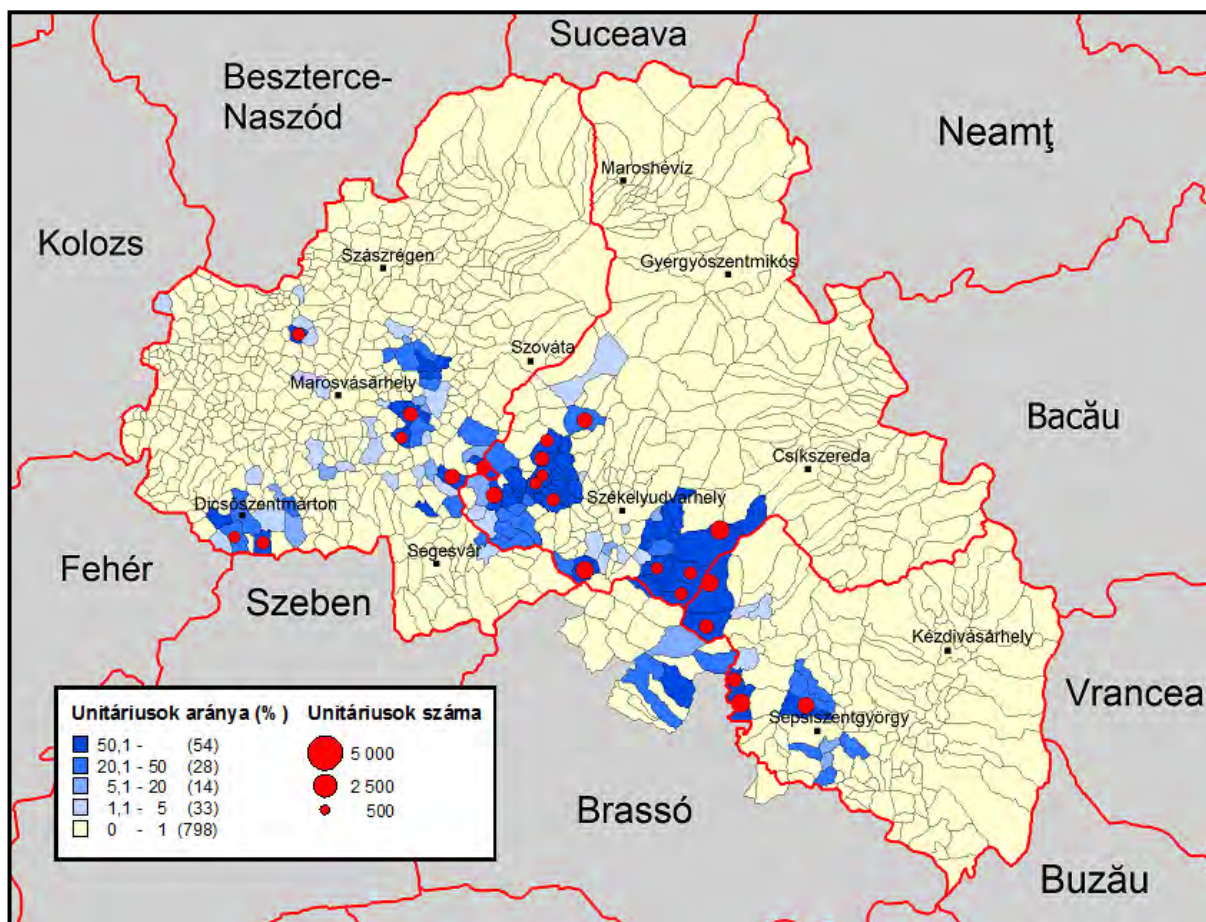
unitáriusok leginkább Hargita megyében koncentrálnak a jelenlegi érvényes megyei beosztás szerint.

A 2. ábra elemzésére vonatkozóan célszerű előbb azokat a történeti tényezőket kiemelni, amelyek az unitáriusok 1850-re kialakult területi képére kardinális hatást gyakoroltak. Említésre került már, hogy Székelyföldön egységes protestáns egyházmegyék alakultak ki (MOLNÁR 2014). Kialakulásuk körülményeiről viszonylag keveset tudunk, mivel „az e korszakban történekről sem törvényekben, sem a krónikákban tudósítás nem maradt fenn, s ha voltak, eltűntek és megsemmisültek” (JAKAB – SZÁDECZKY-KARDOSS 1901). A hitelvi szimbiózist Székelyföld periférikus, izolált helyzete tette lehetővé, amelynek tulajdoníthatóan se a gyülekezetek, se a papok nem voltak „elégé forgottak” a hitágazat kérdéseiben (SIMÉN 1996). A református és unitárius közösségek közötti differenciálódásnak a kulcspontja a Keserői Dajka János református püspök nevével fémjelzett 1619-ben kezdődő akció volt. A püspök érvényt akart szerezni a korábbi országgyűlési határozatoknak, és a maior pars elve alapján elkülöníteni a két felekezetet egymástól. A lépést politikai indokok indukáltak, hiszen az erdélyi fejedelmeket gyakran támadták külföldről a radikális reformáció irányzatainak megtűrése miatt (MOLNÁR 2012).

A megcirkálás által a szombatosok felkutatását és áttérítését mindvégig kitűzött célként kezelték. A szombatosokat gyakran és szándékosan úgy tüntették fel, mint az antitrinitarizmus újítását, ez pedig egyszersmind alkalmas ürügyként szolgált az unitáriusok üldöztetésére (NAGY 2000). Jóllehet Marosszéken, illetve Udvarhelyszéken tömörült a szombatosok többsége, Keserői mégis kevésbé tudott itt eredményesen fellépni a patrónusok védekezése miatt. Amíg ezeken a területeken több olyan főúr birtoka is feküdt (például a homoródszentpáli Kornisok, székelyderzsi Petkiek, kénosi Gálok, Pécsi Simon, Eőssi András), addig Háromszéken csupán a Mikó család tudott az unitáriusok védelmére kelni. A szombatoságot végleg kirekesztő 1638-as dési országgyűlés tekinthető a felekezeti együttélés végének (SIMÉN 1996). Eddig az időpontig megtörtént a falvak vallási tagolódása, a későbbi korok ellenreformációs tevékenysége már kevésbé volt képes teljes gyülekezeteket áttéríteni, csupán kisebb felekezetközi elmozdulások eredményezett (ORBÁN 1868).

A kirajzolódó vallási térszerkezet szerint (lásd 2. ábra) a leghomogénebb unitárius területnek a történeti Udvarhelyszékhez tartozó Fehér-Nyikó vidéke és a hozzá szorosan kapcsolódó Gagymente, illetve a jelenleg három megye között megosztott Homoródmente számít. E térségeken kívül is találunk kisebb unitárius tömböket a Középső-Nyárádmentén, a

Felső-Nyárádmentén, Dicsőszentmárton környékén, valamint Háromszék délnyugati részén. A Közép-Nyárád unitáriusok lakta vidékéről külön említést érdemel Szentgerice a maga 549 fős unitárius lakosságával, amely a radikális protestantizmusban gyökerező munkaszorgalomnak köszönhetően gazdagságával, jólétével kiemelkedett a szomszédos települések közül (ORBÁN 1868).

2. ábra. Az unitáriusok aránya és 500 főnél nagyobb közösségeik a székelyföldi megyékben (1850). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

A kisebb-nagyobb unitárius gócekon kívül leginkább csak sporidikusan megjelenő közösségekről beszélhetünk, ebből következően az unitáriusok területi szerkezetére jobbra a mozaikosság a jellemző, ahol a mozaikdarabok között sokfélekezetű pufferzónák alakultak ki. Az egyik ilyen szignifikánsan megjelenő mozaikot a szabédi unitárius adják, az unitárius külső térben mintegy exklávé szerepet betöltve. A különös színfoltot Orbán Balázs szerint a tömörödésre kényszerítő hatás eredményezte a mezőségi románok túlsúlyával szemben. Ennek az összetartást célzó folyamatnak köszönhetően tudta Szabéd megvédeni magát az 1848-as forradalom során a román csapatok beütése ellen (ORBÁN 1868).

Jóllehet a térkép alapján Székelykeresztúr nem bír különösebb fontossággal, mégis itt találjuk a székelyföldi unitáriusok egyetlen gimnáziumát, amely a várost kulturális és művelődési centrummá avanzsálja. A gimnázium szerepe túlmutat a környező falvak földműveseinek képzésén, hiszen 1793-as alapítása óta az erdélyi művelődés egyik meghatározó bástyájának számít (MOLNÁR 1996). Ennek ellenére 1850-ben csupán 463 unitáriust számoltak össze a 2303 fős városban. A kiemelt oktatási szerepkörhöz képest alacsony unitárius arányszám magyarázatához a korábbi történelmi fejlemények szolgálnak segítségül. A fennmaradt források szerint a reformáció idején Székelykeresztúr lakói az unitárius vallást fogadták el, azonban a fejedelemség református vallás terjedését szorgalmazó politikája miatt az unitáriusok egyre inkább háttérbe szorultak. 1767-ben a lipóti kiváltságokat semmibe véve az erdélyi főhadparancsnok rendeletére a templomot katonai erővel elfoglalták és a jelentéktelen számú katolikusoknak ajándékozták. A templom szerepét betöltő imaház, illetve a lelkészi lak lerombolására már egyenesen Bécsből jött rendelet 1787-ben (NAGYAJTAI 1876).

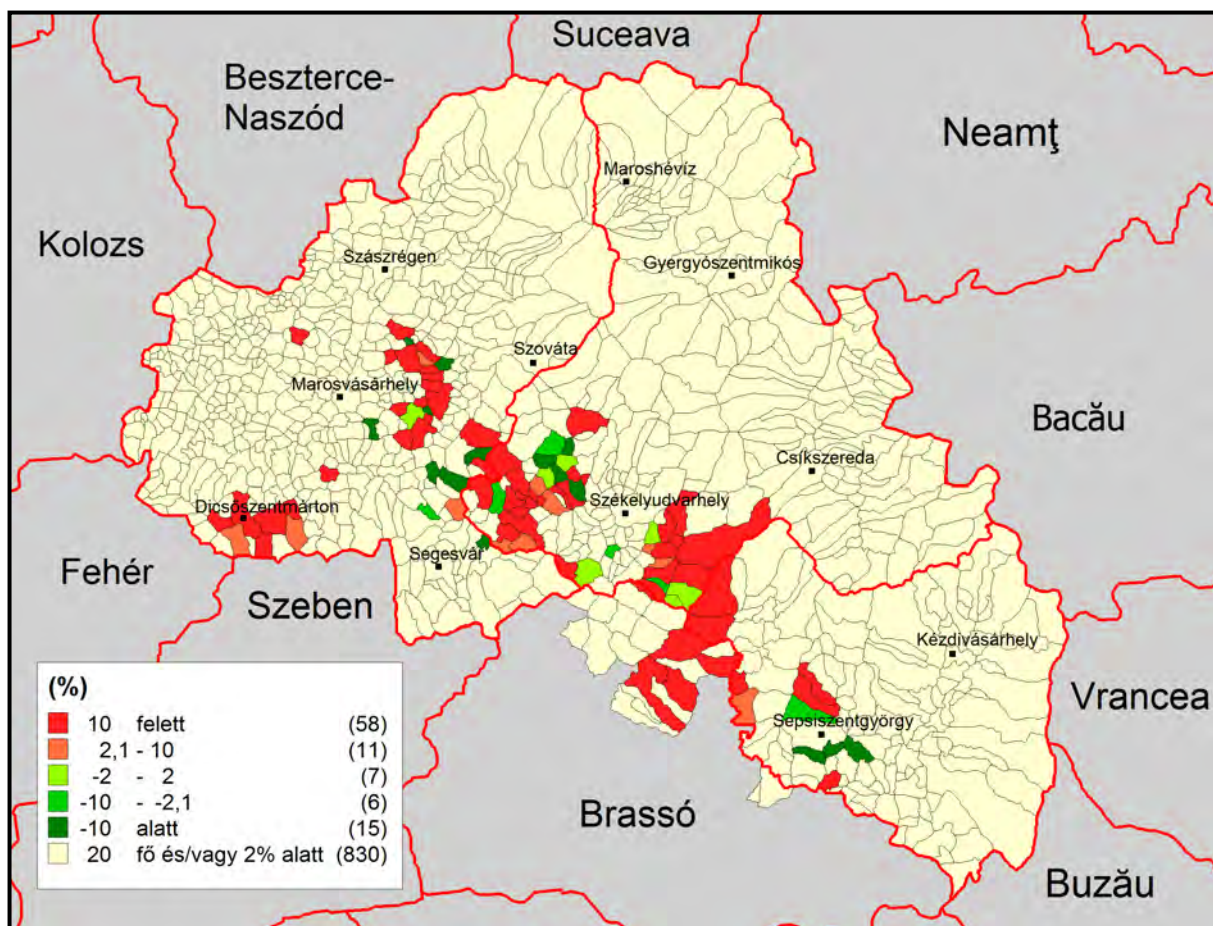
A Székelykeresztúrtól 2 km-re délre fekvő Fiafalvát közvetett módon szintén érintették a fenti események, ezáltal egy duális vallási szerkezet alakult ki unitárius és református jelleggel. A népszámlálás szerint a 864 lakosból 378 reformátusnak, 334 unitáriusnak vallotta magát. Fiafalva különlegessége, hogy lakói egy közös templomot használnak évszázadok óta, „ami nemcsak Erdélyben, de Európa-szerte is ritkaságszámba megy” (LŐRINCZI 1997). Az állami nyomásra néha fellobbanó intolerancia ellenére az ökumenizmus a fiafalvi hétköznapiak organikus részét képezi. A status quo egy 1789-es református anyakönyv szerint: „A két eklézsiának azon egy templomba egyenlő jussal való járása olyan régi, hogy arra senki nem emlékszik” (idézi LŐRINCZI 1997). A fenti sorokból is tetten érhető a népesség vallási toleranciája, amelyet a népszámlálási adatok által kirajzolódó rendkívül heterogén vallási térszerkezet mellett Orbán Balázs szavai is alátámasztanak: „a székelynél hit dolgában nincsen toleránsabb nép; csak ne legyen, ki vallásos érzelmeiket sértse, és felbujtogassa, egy faluban akárhány vallásfelekezet hívei békében élnek egymás mellett” (ORBÁN 1868).

Az 1850 és 1880-as népszámlálás közötti időszakban a nyugalmi időszaknak köszönhetően Székelyföld lakossága csaknem 70000 fővel gyarapodott, ami 12,29%-os relatív növekedést eredményezett. A létrejövő Osztrák-Magyar Monarchiában az 1870-es évek törvényhozása egységesítette a tagolt közigazgatást, ennek keretén belül Székelyföld elveszítette évszázados kiváltságos státuszát. Ugyanakkor a városi jogállást a két új típus

(rendezett tanácsú és a törvényhatósági jogú városok) szerint racionalizálták. Székelyföldön a városi címmel járó új kötelezettségek miatt több település is községi szintre degradálódott. Rendezett tanácsú várossá vált Segesvár, Dicsőszentmárton, Szászrégen, Székelyudvarhely, Csíkszereda, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, illetve Marosvásárhely törvényhatósági jogú városi címet kapott.

A lassú polgárosodás útjára lépő területen az urbanizációs folyamatok hatására a városok növelték súlyukat, a funkciók bővülésével párhuzamban népességszámuk is gyarapodott. Ennek megfelelően a lakosság Marosvásárhelyen csaknem 5000, Székelyudvarhely és Sepsiszentgyörgy esetében alig kevesebb, mint 2500 fővel növekedett. A népességvonzásra a vármegyék székhelyeiben az új többletfunkciók is serkentőleg hatottak a városok fejlődésére. Az állami bürokrácia, a polgári közigazgatás, valamint az intézményhálózat kiépítése a székhelyek fejlődési motorjává vált (KÁNYA 2003). A rurális térségekben a rendi válaszfalak leomlása, a polgári tulajdon általánossá válása és a kapitalista viszonyok következtében egy családi gazdálkodást folytató szabad közbirtokos társadalmi kategória képződött a régi szegény nemesi rend, a szabad földművelő gyalogos rend, valamint a jobbágyság vagyonosabb részének összeolvadásából. A szabad közbirtokosok folyamatos növekedésével a székely falvak a megpróbáltatások ellenére is képesek voltak (egészen a kollektivizálásig) vitalitásuk megőrzésére (EGYED 2004a).

Az unitáriusok 5918 fővel növelték számukat a megfigyelt periódusban, a megyei átlagot felülmúló 16,57%-os növekedésük a római katolikusokon és izraelitákon kívül az összes felekezet növekedési ütemét meghaladta. A kedvező tendenciához hozzájárult az egyház belső megújódása, amely a kiegyezést követően Dávid Ferenc után második reneszánszát élte (KEDEI 2002). A változás azonban kettős képet mutat; amíg a települések jelentős részén növekedett az unitáriusok aránya, addig több település esetén is népességfogyásnak lehetünk szemtanúi (lásd 3. ábra). A székelyföldi unitáriusok többsége (54,26%) olyan település lakója volt 1850 és 1880 között, ahol az átlagot túlszárnyaló mértékű növekedés mutatkozott a felekezet szempontjából. A legnagyobb növekedést Alsórákos (127,83%) Nagykelede (95,9%), Jobbágytelke (81,13%), Homoródszentmárton (72,8%) és Kecsetkisfalud jegyezte (72,7%).

3. ábra. Az unitáriusok számának változása a székelyföldi megyékben 1850-1880 között. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

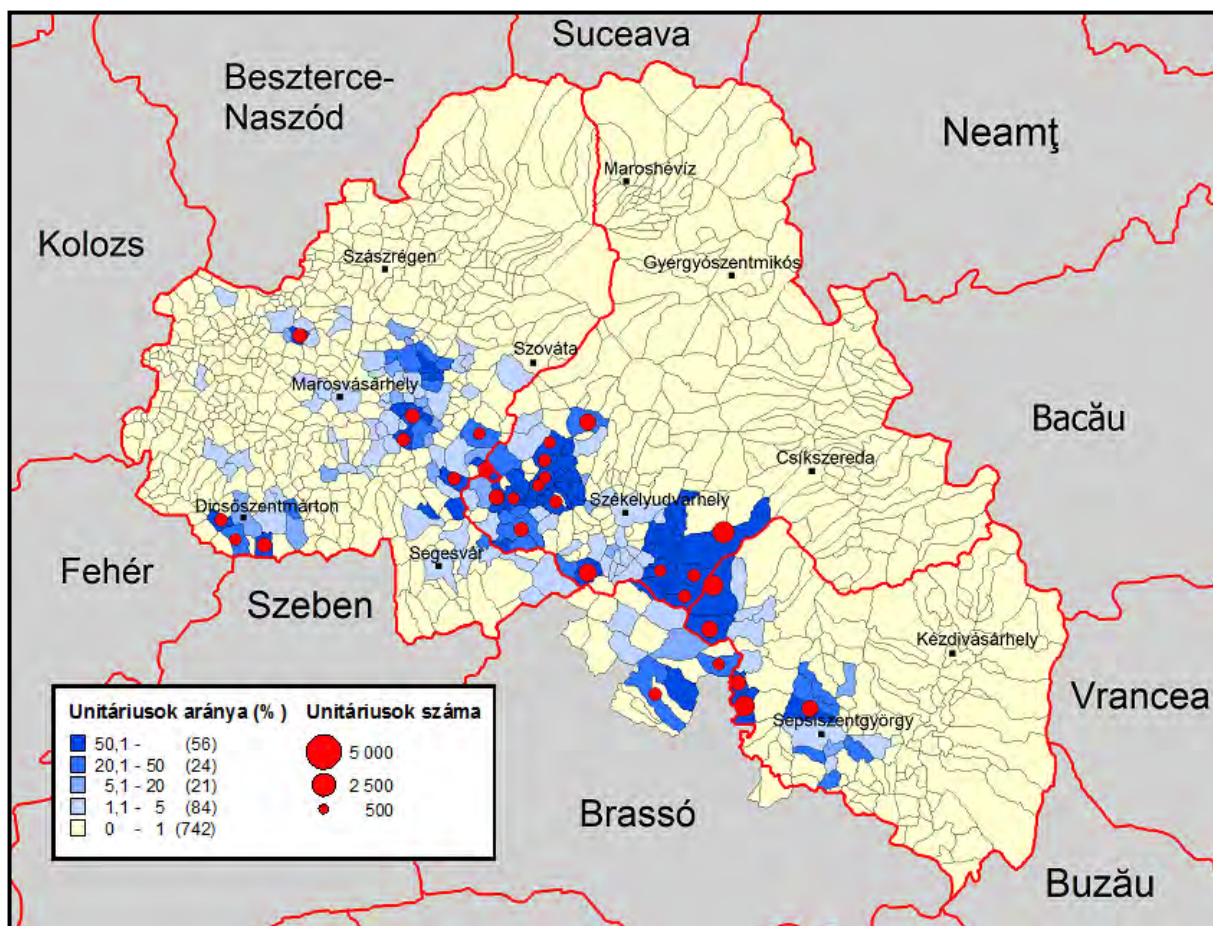
Amennyiben az abszolút létszámnövekedést vesszük figyelembe, akkor Székelykeresztúr (278 fő), Felsőrákos (262 fő) Székelyudvarhely (256 fő), Marosvásárhely (241 fő) Homoródalmás (225 fő), illetve Vargyas (204 fő) vezeti a rangsort, vagyis a városok mellett a nagyobb népességgel rendelkező rurális unitárius központok jártak az élen. A vargyasi gyarapodásban feltehetően hangsúlyos szerepet játszhatott a helyi uradalom által a Daniel család, amelynek tagjai a történelem során többször is jelentős pozíciókat töltöttek be Székelyföld katonai, illetve politikai életében (KISGYÖRGY et al. 2000).

A homoródalmási unitárius növekedés egyrészt a görög katolikusok és házassággal a faluba kerülő más vallásúak felekezetváltását, másrészt a bőségesen kínálkozó, mezőgazdaságra alkalmas területek népességvonzó hatását jelzi (OLÁH 1999). A falu 21%-át kitevő görög katolikusok felekezeti asszimilációja azonban aligha játszhatott meghatározó szerepet az unitárius gyarapodásban, hiszen a homoródalmási térségre jellemző kontextusban a görög katolikusokat képviselő románság asszimilációjában az adminisztratív buktatókkal

terhelt vallási asszimiláció számított az utolsó fázisnak, nem véletlenül szerepelt a népszámlálásokban rendre több görög katolikus, mint román nemzetiségű (PÁL 1999). Feltehetőleg egy római katolikus többség könnyebben tudta volna asszimilálni a görög katolikusokat az elhanyagolható szertartásbeli különbségek miatt (HERMANN-KOVÁCS 1999).

Összesen 25 településen csökkent az unitáriusok száma. Ebbe a kategóriában főleg kis lakosságszámú falvakat találunk, ami összefüggésben lehet a helyi értelmiség sajátos szituációjával. Az aprófalvak kevésbé tudták lelkészeiket, tanítóikat eltartani, ezért a hivatás, a közösség megtartása érdekében kifejtett aktív tevékenység sokszor mellékfoglalkozássá silányult a mezei munka mellett (KOZMA 1879). Az unitáriusok fogyása területileg nagyobb koncentrációt mutat a Felső-Nyikó vidékének északi részén. E falvak a vidékre jellemző kopár, köves talaj gyenge terméshozamát cserépetéssel pótolták (ORBÁN 1868). Ráadásul az említett települések egyfajta táji kontaktzónában helyezkednek el a Nyikómente és a Sóvidék között, amely a „régio egyik legszegényebb részének számított egész történelme során” (JÓZSA 2001a). Valószínűleg a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságokból eredő megélhetési problémák már régóta érvényesülő elvándorlási hajlamot generáltak, ami a falvak alacsony népességszámában is visszatükröződik. A legnagyobb abszolút unitárius népességcsökkenést Rava produkálja (186 fő), amely „messze berejtőzködött szűk, sáros völgyébe” (ORBÁN 1868).

Az 1880-as népszámlálás a korábban részletezett népszámlálástól eltérően az állandó népesség helyett a jelenlévő népességre irányult (VARGA 1998). Az összeírás alkalmával Székelyföldön 41633 unitáriust találtak, ezzel az összlakosságon belül 6,56%-ra emelkedett részarányuk. A felekezeti megoszlás kevés eltérést mutat az 1850-es állapotokhoz képest, bár az evangélikusok - csökkenésüknek tulajdoníthatóan (-1,14%) - az unitáriusok mögé csúsztak a rangsorban. Az 1880-as térszerkezetet (4. ábra) az 1850-es térszerkezettel összevetve az unitáriusok jelentősebb diszpergáltsága figyelhető meg. Az unitáriusok területi szerkezetének új elemeit képező települések elsősorban a homogén tömbök közvetlen környezetében figyelhetők meg. A kis földrajzi távolságok által lehetővé tett felekezeti keveredés következtében kétirányú folyamatok játszódtak le. Egyrészt az érintett unitárius falvakban csökkent, másrészt a szomszédos településeken nőtt az unitáriusok aránya. A főleg nyugati irányultságot mutató diszperzióban valószínűsíthetően a migráció játszotta a főszerepet. A keleti irányba történő kirajzásról alig beszélhetünk a hegyvidéki térszínek barrier hatása, a homogén katolikus tömbök, illetve a nagyobb településméretetek miatt.

4. ábra. Az unitáriusok aránya és 500 főnél nagyobb közösségeik a székelyföldi megyékben (1880). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

Amíg 1850-ban több település is szintisza unitáriusnak vallhatta magát, addig 1880-ban egyetlen ilyen települést se találunk Székelyföldön, bár az abszolút unitárius többséggel rendelkező települések száma ennek ellenére nőtt, 57 darabra duzzadt. Ezek közül 17 tekintetében 90%-ot, további 17 esetében 75%-ot meghaladó arányról tanúskodnak az adatok. Mindezek fényében kijelenthető, hogy az abszolút többséget felmutató unitárius falvak általánosságban véve egyszersmind domináns unitárius jelleggel is rendelkeztek. Mivel ezen falvakban koncentrált az unitáriusok 69,06%-a, az 1850-as állapotokhoz képest nem történt különösebb változás ilyen tekintetben. A mutató relatív stagnálásából arra következtethetünk, hogy a periódusban keletkezett unitárius népességnövekedés a diszperzióban csapódott le. A 20% alatti unitárius részesedéssel jellemezhető települések csoportja 1880-ban már a székelyföldi megyék határai közé eső unitárius közösség 11,06%-ra terjedt ki, ami szintén a migrációs folyamatok felerősödését jelzi.

A területi szerkezetet illető tagoltság 1880-ban is markánsan megjelenik, amelyben a két fő unitárius tömb nagyjából hasonló súlyt képvisel. A 20 legnagyobb unitárius részarányal rendelkező településből 18 ezekről a területekről került ki. A négy legszignifikánsabb unitárius falu (Tordátfalva, Firtosmartonos, Bencéd, Tarcsafalva) a Nyikómentén helyezkedik el. Meglepő módon a sort Homoródszentpéter követi, amelyben az 1850-1880 közötti változást bemutató ábra alapján csökkent az unitáriusok száma. A legnagyobb unitárius közösségeket 1880-ban Homoródalmáson (1416 fő), Bölönben (1353 fő), valamint Vargyason (1078 fő) számolták össze.

A városokban jelenlévő unitáriusok száma 1880-ban 1365 főt tett ki, ami a teljes unitárius népesség 3,28%-nak felel meg. Csupán a görög katolikusok esetében jegyezhetünk fel a városokhoz fűződő kisebb kötődést (3,16%), ami összefüggésben állhat a Mezőség városhiányos jellegével. A reformátusok 9,59%-a, a katolikusoknak 10,28%-a jelent meg a városi statisztikákban. Az indikátor tekintetében az izraeliták (24,94%) és az evangélikusok (21,12%) a székelyföldi átlagot (8,56%) messze meghaladó értéket mutatnak. Mindezekből arra következtethetünk, hogy az unitáriusok a többi felekezethez viszonyítva hangsúlyosabban kapcsolódnak a rurális terekhez. Ugyanakkor a városodással párhuzamosan feltörekvő klasszikus polgársághoz kapcsolódó szabadabb szellemiség az unitarizmus elterjedését vetítette elő (KOVÁCS 2009).

Az 1880-1910 közötti időszakban az ekkoriban jelentős, országos szinten is érvényesülő gazdasági előrelépés következtében a székelyföldi megyék népessége 31,72%-kal növekedett. Az unitáriusok a népességrobbanásból meglehetősen kis mértékben vették ki részüket, 16,28%-os változásuk mélyen az átlag szintje alá esett. Ennél alacsonyabb mértékű gyarapodás csak az evangélikusok körében figyelhető meg. A rendkívül magas, 201402 fős népesség-növekedésből a katolikusok több mint 64000 fővel, a reformátusok csaknem 50000 fővel vették ki részüket, míg az unitáriusok csupán 6780 fővel részesedtek. A jellemzett időszak demográfiai robbanását elsősorban a gyermekhalandóság csökkenése idézte elő (EGYED 2013).

Az 1880 és 1910 közötti időszakra datálható a kapitalista viszonyok impaktációja a térségben, társadalmi-gazdasági hatásainak felerősödése. A nagy változás a székely társadalmat teljesen felkészületlenül érte. Egyed Ákos megfogalmazása szerint: „A büszke szabad nemes katonanemzet nem tudott alkalmazkodni az új viszonyokhoz, sőt azokkal nem is törődött, megmaradt a maga konzervativizmusában. Az iparűzést, kereskedést méltóságán

alulinak tartotta” (EGYED 2004a). A székely néplélek jellemvonásaiból fakadóan a föld maradt továbbra is a legfontosabb státuszsimbólum: „Lehet bárki akármilyen gazdag, a székely előtt csak akkor úr, ha földje van” (BARABÁS 1904). A föld viszont nem nőtt, a gazdálkodás nem vált jövedelmezőbbé, a lakosság felszaporodása pedig földhiányhoz vezetett. Mivel minden utódot egyenlő rész illetett meg, ezért az örökösödési rendszer nem gátolta a birtokok szétaprózódását, ami végső soron elszegényedéshez vezetett (EGYED 2000b). Kétségtelen, hogy a vagyontalan réteg felduzzadása által a megélhetési lehetőségekhez képest a székely falvak túlnépesedtek (EGYED 2013).

A gyenge mezőgazdasági adottságok eleve behatárolták az agrárium termékeinek versenyképességét. A koncentrált, hatékony termelést a nagybirtokok és a tőke hiánya nem tették lehetővé, így a mezőgazdaság továbbra is az önellátást igyekezett kielégíteni. Ugyanakkor az izolált, nehezen megközelíthető Székelyföld nem versenyezhetett a közeli szászok gazdaságával szemben, amely kedvezőbb mezőgazdasági adottságokra, rendezettebb viszonyokra, illetve jobb forgalmi helyzetre támaszkodhatott (EGYED 2004b). Az erdélyi vasútépítések nem enyhítették a székely vidékek gondjait, hiszen csak kisebb, relatíve későre kiépülő, gyér szárnyvonalak épültek ki (például Székelykocsárd-Marosvásárhely, Segesvár-Székelyudvarhely), így a régió csak több évtizedes késéssel kapcsolódhatott be az ország gazdasági vérkeringésébe.

A székely gazdaság fentiekből körvonalazódó hátrányos alapszituációját azonban egy külső tényező tovább mélyítette, amely a mezőgazdaságra, háziiparra, illetve a kibontakozó, felfutóban lévő könnyűiparra drasztikus hatást gyakorolt. Az Osztrák-Magyar Monarchia, valamint a Román Királyság között 1875-ben kötött kereskedelmi szerződést a román fél a protekcionizmus jegyében nem hosszabbította meg, ezért válaszul a Monarchia 30%-os vámot vetett ki a román árukra (PÁL 2003). A román fellevevőpiacra támaszkodó, fejlődésnek indult székely kisipar az elmérgesedő vámháború következtében elveszítette piacának jelentős részét (BIRTALAN 2001). Az állam által életbe léptetett kedvező tarifák, állami megrendelések elégtelennek bizonyultak a patthelyzet feloldásához, így a megélhetési keretek szűkösége és a túlnépesedés korábban soha nem tapasztalt szintekre emelték a kivándorlást. Az ellenlépésként érvénybe léptetett emigrációs törvény a kivándorlási propagandát, az állami tisztviselők kollaborációját szigorúan büntette, de a fennálló helyzeten érdemben nem változtatott (PÁL-ANTAL 2003).

Magyarország leggyengébb minőségű szántóterületével rendelkező Udvarhely a századforduló és a világháború között a székelyföldi vármegyék közül a teljes kivándorlás

felét adta (VENCZEL 1942). Jóllehet nem állnak rendelkezésre a kivándorlási hullám felekezeti összetételére vonatkozó források, az unitarizmus udvarhelyi koncentrációja alapján gyanítható az unitáriusok felülreprezentáltsága a többi székelyföldi felekezettel szemben. A megállapítás támasztékaul szolgálhat az a tény, mely szerint a kivándorlók 90%-a a falvak társadalmából került ki (EGYED 2000b). Vagyis a döntő többségben falvakon élő unitáriusok nagyobb hányada kényszerülhetett kivándorlásra, mint az átlagban jelentősebb városi tömegbázissal rendelkező egyéb felekezetek.

A korabeli unitárius lelkészek leveleinek gyakori tárgyát képezte a falvak népességének apadása, a munkaerő megcsappanása. Ürmösi József, a karizmatikus gazdaságszervező unitárius lelkész egyik levelében kifejti a Homoródmente falvainak siralmas állapotát, amelyben a kilátástalan jövőt és az emberek reménytelenségét vázolja föl. Szerinte a többség az Amerikába szakadt ismerősök által küldött hajójegyre várt sóvárogva. A falvak jövedelemmel nem rendelkeztek, pénzforgalom nem volt tetten érhető, a silány termőföld a korszerűtlen megmunkálás mellett a megélhetést is alig biztosította (PÁL 2011b). Az elsődleges szándék szerint a szülőföld elhagyását a földbirtok megmentése ösztönözte, de „[...] a többség csalódik, a kis birtok nem megmenthető és a családfő odareked az idegenbe, hova nemsokára övéi is követik. Így válik aztán a székely akarata ellenére is kivándorolttá” (BARABÁS 1904).

Az unitáriusok növekedési átlagtól való jelentős elmaradását nemcsak a kivándorlás, hanem a protestáns etikára visszavezethető sajátosságok is indokolták. Ennek bizonyítására kitűnő vizsgálati terepet nyújtanak Székelyföldnek azon térségei, ahol a magyarság kis területen a falvak szintjén sok felekezetre különül el, vagyis ritkák a vegyes vallású közösségek. Pezenhoffer Antal szerint a példák kétséget kizáróan azt mutatják, hogy a termékenység szorosan összefügg a követett vallással, ennek következtében „az unitáriusok születési adatai még a reformátusokénál is kedvezőtlenebbek” (PEZENHOFFER 1922). E tényező szerepének kidomborodása a modernizációval állhat összefüggésben, amelyről köztudott tény, hogy a hagyományos normáktól való eltávolodással szoros összefüggést mutat. Székelyföldön a modernizáció közvetett hatásai az 1850 és 1880 közötti periódussal szemben sokkalta jobban domináltak az 1880 és 1910 közé eső intervallumot, tehát a felekezetek közötti termékenységi különbségek intenzifikálódása az utóbbi időszakban erőteljesebben érvényesült.

Harmadrészt, a kivándorlás és a termékenység mellett a vegyes házasságok is az unitáriusok visszaszorulásának indoklásához nyújtanak támpontot. Az 1900 és 1912 közötti időszakot vizsgálva az erdélyi felekezetek közül az unitáriusok körében messze a legmagasabb a vegyes házasságok aránya. Ennek megfelelően minden 100 nem unitárius nem-vegyes házasságra 141,3 vegyes házasság jutott. A katolikusok esetében az indikátor értéke 72,4-t, a reformátusoknál 63-t, míg az ortodoxoknál 31,5-t mutatott. A vegyes házasságba lépő unitárius legények és leányok különbözete arányait tekintve szintén az unitáriusok esetében produkálta a legmagasabb értéket. A születendő utódok szempontjából az apa vallási hovatartozása valószínűsíthetően nagyobb súllyal esik latba. Az 1. ábra alapján joggal magyarázhatnánk a jelenséget a biológiai kényszerhelyzettel, vagyis az egyező vallású pár találásának relatíve kisebb reményével unitárius vonatkozásban, de ennek jelentőségét Venczel József minimálisnak tekinti, inkább a „nemzeti és vallási öntudat gyöngülését” tartja kiindulási pontnak (VENCZEL 1941).

Az 1880- és 1910-es népszámlálások közötti időszak népességváltozásának területiségét vizsgálva szembeötlő a városok jelentőségének kiemelkedése. A székelyföldi megyék városainak (az 1907-ben városi rangot nyert Gyergyószentmiklóssal együtt) ugyanis 30 év alatt több, mint másfélszeresére (58,75%-al) duzzadt lakosságszámuk. A zászlóshajónak Marosvásárhely tekinthető, amely növekedésével (12516 fő; 96,27%-os változás) 1910-re Erdély negyedik legnépesebb városává avanszált. A nagymértékű gyarapodás a pusztító járványos betegségek kiküszöbölésével, a város erőteljes iparosodásával, valamint a Bernády György polgármester nevével fémjelzett átfogó közművesítéssel magyarázható (SZABÓ 2003). Marosvásárhely 1910-re felzárkózott Erdély ipari központjai közé a maga 19 nagyvállalatával, míg a többi székely város legfennebb csak 3 nagyvállalattal rendelkezett (GIDÓ 2003). Ezek a városok a hatalmas népességnövekedés ellenére megőrizték kisvárosi jellegüket, gazdasági szerkezetüket a modern ipar helyett a premodern kézműipar dominálta (PÁL 2003).

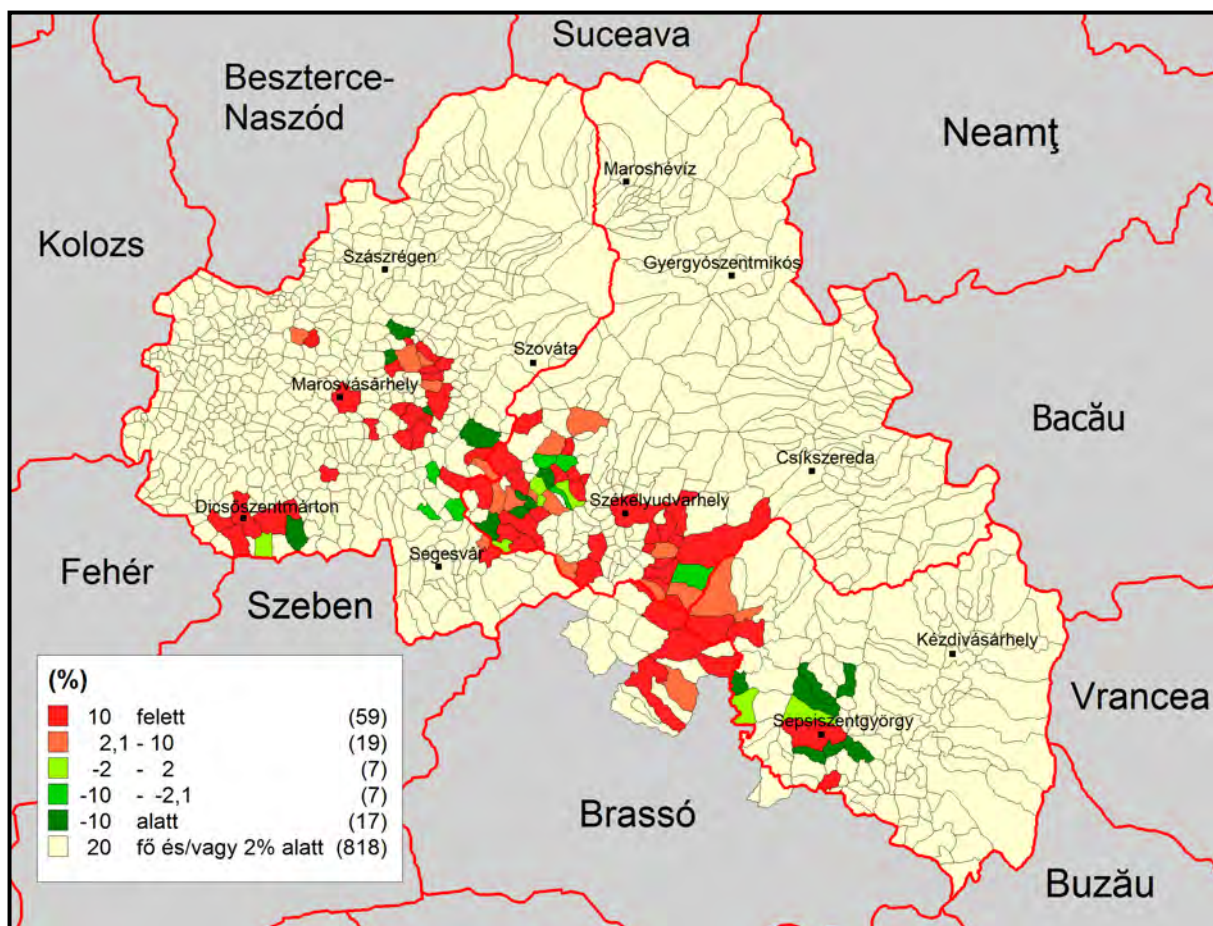
Az unitáriusok településszintű változását tekintve is megkerülhetetlen szerepet játszottak a városok a jelzett intervallumban. A két legnagyobb arányú növekedést Székelyudvarhely (141,09%) és Marosvásárhely (118,69%) jegyezte. Mindkét esetben az ilyen magas szintű kiugró értékeket döntő részben csakis a migráció indokolhatja. Marosvásárhellyel ellentétben, a hirtelen sokszorosára emelkedett betelepülésekkel Székelyudvarhely fejlődése nem tudott lépést tartani, ennek következtében fennmaradt a város falusias profilja, ahol még 1900-ban is a lakosság 65%-a a mezőgazdaságban volt foglalkoztatott (VOFKORI 2005). E két városon kívül Nyárádszereda (115,09%),

Székelyzsombor (107,89%), Rugonfalva (107,41%) és Sepsiszentgyörgy (105,26%) is megduplázta unitáriusainak számát, bár a viszonylag alacsony 1880-as unitárius népességszám-adatok némileg csökkentik a növekedések jelentőségét.

Összességében 80 településen növekedett az unitáriusok száma a vizsgált időszakban, 28 településen csökkent, Székelyszentmiklóson pedig stagnált (156 fő). A növekedések döntő hányada (összesen 59 település) 10%-ot meghaladó mértékű volt. Ebben a csoportban 31 olyan települést is találunk, ahol az unitáriusok arányukat tekintve 1910-ben nem alkottak abszolút többséget. Érdekes módon az első kilenc, legnagyobb unitárius népességgyarapodást felmutató települések egyikében se érte el 1910-ben az unitáriusok aránya a 10%-ot a helyi lakosságon belül. Mindezek fényében megállapítható, hogy az unitáriusok lassú diszperziója 1880 és 1910 között is fennmaradt.

A változást abszolút adatok tekintetében vizsgálva a legnagyobb unitárius növekedés Homoródalmást érintette (468 fő), amihez a görög katolikusok felekezeti asszimilációja is közrejátszott (PÁL 2008). A görög katolikusok teljes lakossághoz viszonyított aránya 1910-ben 10,7%-pontos csökkenést követően (1850-hez képest) 14,45%-ra zsugorodott. Oláh Sándor kutatása szerint 1830 és 1892 közötti időszakban az unitárius homogén házasságok aránya meghaladta a 95%-ot, 1892 és 1920 között viszont ez az arány 76,6%-ra esett vissza (OLÁH 1999). Ezek az adatok nemcsak a görög katolikus felekezetűek fogyatkozását, hanem a társadalomszerkezeti merevségben és a felekezeti zártságban bekövetkezett változásokat is érzékeltetik, amely korábban a modernizációs hatások keretén belül is kifejtésre került. Az unitáriusok fogyásával jellemzett települések mind súlyukat, mind csökkenésüket illetően kevésbé relevánsak, így ezek elemzésétől most eltekintünk.

Az 5. ábra alapján a Homoródmente, valamint a Nyárádok vidéke egységesebb képet mutat az unitárius falvak növekedése szempontjából, mint a Nyikó- és a Gagymente. Ez utóbbi területen fekvő települések népességváltozása rendkívüli diverzitást illusztrál. Az 1850-1880 közötti változáshoz képest ebben a periódusban több településen is unitárius népességvesztést tapasztalhatunk. Ezen települések döntő része unitárius többséggel rendelkezik, ugyanakkor az összlakosság csökkenése mellett a többi felekezet általános számbeli kisebbedése is megfigyelhető. Ebből következően elvethetjük a felekezeti asszimilációt, mint a visszaesés magyarázó tényezőjét. A faluközösségek vélhetően eltérő módon voltak képesek a gazdasági körülményekre reagálni, amely spontán belső migrációt eredményezett.

5. ábra. Az unitáriusok számának változása Hargita megyében 1880-1910 között. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

Az unitárius tömbbel érintkező Korond a népességsúlyából (1910-ben 3752 fő) és felekezeti összetételéből (1910: 71,56% római katolikus; 26,26% unitárius) fakadóan bővebb kifejtést kíván. A korábbi gazdasági prosperitásra alapozva a település okosan használta ki természeti értékeinek hasznosítását, ami a lakosságszám változásában is tetten érhető. A só kereskedelméből származó bevételek mellett a megjelenő ipar (aragonitbánya), a világhírű borvízforrások és modern gyógyfürdők Korondot hatalmas pluszjövedelemhez juttatták a környező falvakhoz képest (JÓZSA 2001). Az erőteljes népességnövekedéshez (1910 és 1850 között 70,39%) a település két fő felekezete viszont markáns különbséggel járult hozzá. Míg az unitáriusok csupán 22,97%-kal növekedtek, addig a katolikusok 94%-kal növelték létszámukat 1910 és 1850 között, tehát a gazdasági előrelépés inkább a katolikusoknak kedvezett. Ennek következményeként a XVI. század végén még szinte kizárólagosan unitárius településen az unitáriusok egyre nagyobb ütemben veszítettek jelentőségükből.

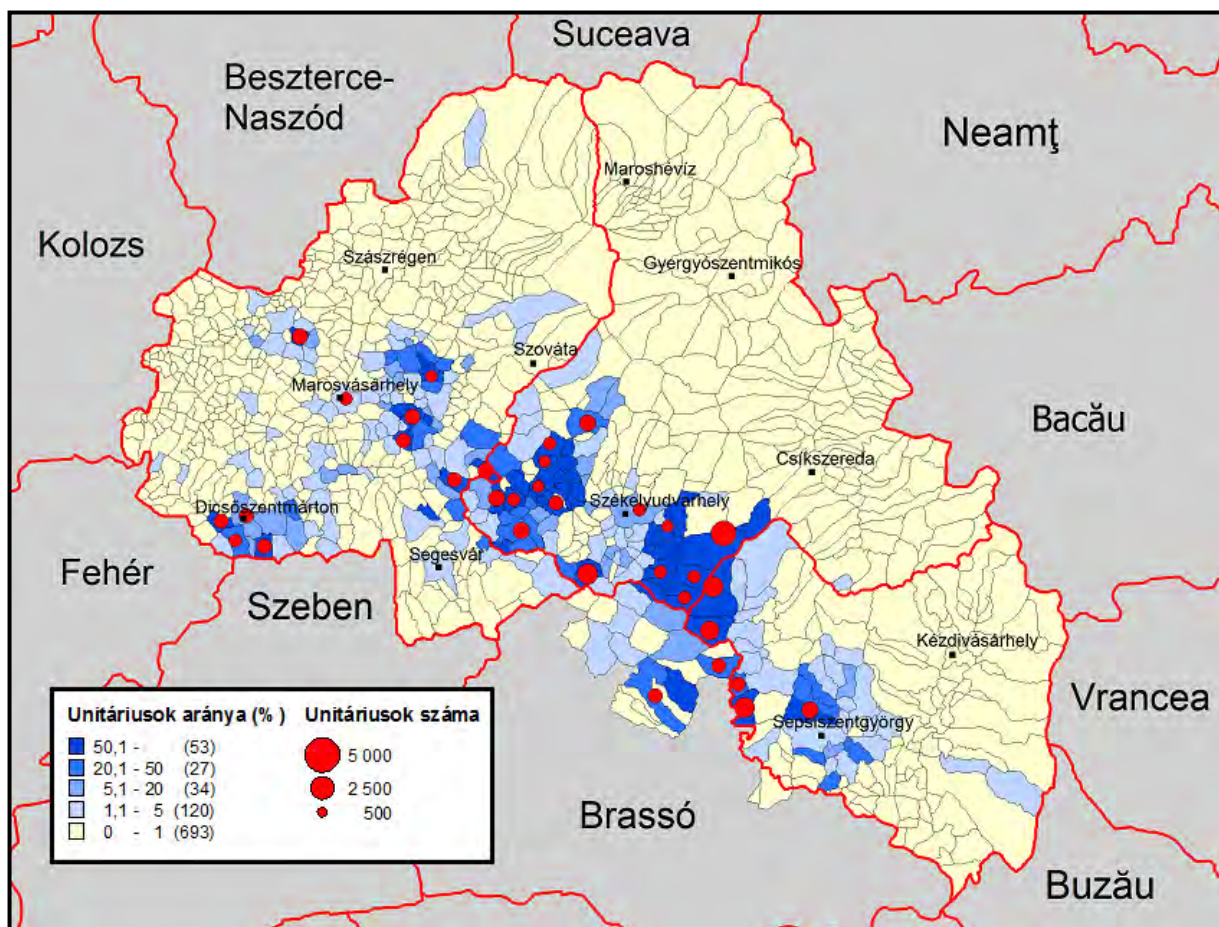
7.2 1910 és 1992 közötti időszak

Az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó népszámlálását 1910-ben tartották, amely kitüntetett jelentőséggel bírt a világháborút követő béketárgyalásokon betöltött szerepe miatt. A népszámlálás során a jelenlegi székelyföldi megyékre vetített területen 836290 főt írtak össze. A felekezeti arányokat tekintve a római katolikusok megőrizték vezető pozíciójukat, sőt kis mértékben részesedésüket is növelni tudták. Összesen 48413 unitáriust írtak össze, ezáltal a római katolikusok, reformátusok, görög katolikusok és az ortodoxok mögött megőrizték helyüket (5,79%). Arányok szempontjából a felekezeti megoszlást kevés módosulás érte, az unitáriusok és az evangélikusok visszaesése mellett csupán a görög katolikus, illetve az izraeliták körében történt számottevőbb növekedés.

1910-ben ugyancsak 53 településen alkottak az unitáriusok abszolút többséget. Ezeken a településeken tartózkodott az unitáriusok 62,37%-a. Ezzel szemben az unitáriusok 16,4%-a esett olyan településre, ahol az arányokat tekintve az unitáriusok nem érték el a 20%-os küszöböt. Mindebből a területi dekoncentráció felerősödésére következtethetünk, vagyis az unitáriusok mobilitási hajlandóságára, amelynek során olyan településeken jelentek meg és növelték részesedésüket, ahol korábban nem volt jellemző a jelenlétük. Az, hogy a folyamat ellenére 1910-ben is megmaradt 53 település abszolút unitárius többségűnek, jelzi, hogy ezen települések a többi felekezet számára sem számítottak vonzó célpontnak. A legnagyobb unitárius részaránnyal rendelkező települések 1910-ben Kénos (98,54%), Székelyszentmiklós (98,11%), Homoródszentpéter (97,23%) és Homoródjánosfalva (95,16%). A legtöbb unitáriust Homoródalmáson (1884 fő), Vargyason (1383 fő), Bölönben (1343 fő), valamint Székelyderzsben (1276 fő) írták össze.

A kapitalizmus elterjedésének és a vármegyerendszer kiépítésének egyik nagy vesztese Székelykeresztúr, a székelyföldi unitáriusok kulturális központja. A város a regionális versenytársak (Székelyudvarhely, Segesvár) gyors fejlődésének tulajdoníthatóan fokozatosan forgalmi és ezzel gazdasági árnyékhelyzetbe került. Ennek ellenére Székelykeresztúr megőrizte jelentőségét az unitarizmus szempontjából. A századfordulón a székelykeresztúri egyházkörben 10 elemi iskola és egy főgimnázium működött, miközben a székelyudvarhelyiben egyetlen egy sem (GAAL 2008). A székelykeresztúri unitárius oktatás kiépülésében és fennmaradásában kardinális szerepet játszott Orbán Balázs, aki élete során és végrendeletében is komoly támogatásban részesítette az érintett unitárius oktatási intézményeket (KOVÁCS 2010).

Az unitáriusok 1910-es térszerkezetében (lásd 6. ábra) is kirajzolódik a két fő unitárius tömb, de ezek határvonalai a korábban tárgyalt időpontokhoz képest (lásd 2. és 4. ábra) már kevésbé markánsan jelennek meg. A tömbök területein javarészt változatlan maradt a legnagyobb unitárius közösségek száma és aránya. Fontos kiemelni Székelyudvarhely súlyának növekedését, ahol az unitáriusok a 11650 fős lakosságnak 5,69%-át alkották. A legkarakteresebb változás a diszpergáltság növekedésében érhető tetten. Az unitáriusok századforduló környéki megjelenését tanúsító települések javarészt a nagyobb kibocsátó-területek közvetlen szomszédságában helyezkednek el. Ennek bizonyítékait mutatják Maros megyében a Szabéd- és Dicsőszentmárton környéki, Hargita megyében a Nagy-Küküllő-menti, Brassó megyében a Homoródmenti, valamint Kovászna megyében a Sepsí- és Erdővidéki települések. Fenyőkút és Pálpataka az 1880-as állapotokhoz viszonyított szembetűnő megjelenése az unitáriusok térszerkezetében szemléletesen példázza a túlnépesedés következtében fellépő migráció területi vonatkozásait. E két település fakitermelő-állattenyésztő szórványtelepülések, amelyek állandó lakói Korondról telepedtek ki a XIX. század végén (ELEKES 2008).

6. ábra. Az unitáriusok aránya és 500 főnél nagyobb közösségeik a székelyföldi megyékben (1910). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

Az 1910 és 1941-es népszámlálások közötti időszak elemzése előtt lényeges kiemelni a második bécsi döntés határmegvonásának hatásait az adatok kezelését illetően. A döntés értelmében ugyanis Székelyföld nyugati („Göring-has”) és délnyugati peremterületei Romániánál maradtak. Bár 1941-ben Romániában is tartottak népszámlálást, a felekezeti adatok jelentős hányada elveszett, vagy feldolgozatlan maradt (VARGA 1998). Ennek értelmében csak a „magyarországi” településeket tehetjük elemzésünk tárgyává. A korábbi népszámlálási adatokkal való összehasonlításnál pedig szükséges volt az 1910-es adatsorból kivonnunk az 1941-ben Romániánál maradt településeket a torzítás elkerülése végett. Ugyanakkor a korszakot jellemző hektikus viszonyok a felekezeti adatok kezelésénél, a következtetések levonásánál kellő távolságtartást igényelnek.

1910 és 1941 között a székelyföldi megyék Magyarországhoz csatolt részének népessége 71822 fővel gyarapodott, ami 11,43%-os növekedésnek felel meg. A legszignifikánsabb növekedés ezúttal is a római katolikusok körében volt megfigyelhető (19,7%), őket követték a reformátusok (17,13%), majd az izraeliták (8,42%). Egyaránt csökkenés jegyezhető az ortodoxoknál (-19,88%), a görög katolikusoknál (-8,43%), illetve az evangélikus felekezetűeknél (-0,26%). Az unitáriusok 5052 fős, 13,26%-os létszámemelkedése relatíve kedvezőnek minősíthető, jóllehet a magyar etnikumhoz köthető felekezetek közül (római katolikus, református, unitárius) ismét a legkisebb növekedést produkálták.

A két népszámlálás között eltelt 31 év során a történelem az összes székelyföldi felekezet számára tartogatott olyan kulcsfontosságú eseményeket, amelyek a korábban tapasztalt népességrobbanás lefékeződéséhez vezettek. Az I. világháború emberveszteségei és a hozzá kapcsolódó gazdasági megpróbáltatások az összes felekezet létszámát negatívan befolyásolták. A hatalomváltást követően a magyarság felekezetei szenvedtek súlyos sebeket az elnyomó román politika és a következtében megélénkülő elvándorlás miatt. A II. világháború és az azt megelőző időszak zsidóellenes propagandája az izraelitákat érintette érzékenyen. A második bécsi döntés a román etnikumhoz kapcsolódóan az ortodoxok és görög katolikusok köreiben keltett hatalmas elvándorlási hullámot (FILEP 2006). Továbbá a románsághoz köthető felekezeteknél feltételezhető az 1941-es népszámláláson a vallási identitás felvállalásától való félelem, ami szintén hozzájárulhatott a fentebb ismertetett fogyatkozásukhoz.

Az unitárius egyház a Habsburg-ház trónfosztását 1918 novemberében még örömmel fogadta, mivel a katolikus szupremácia enyhülését remélte. A kezdeti lelkesedést hamar felváltotta a borúlátás és aggodalom Erdély Romániához való csatolásának felmerülése kapcsán. Az unitárius egyház következetesen kiállt Magyarország területi integritása mellett, a trianoni döntés előtt pedig preventív lépéseket tett pozíciójának megtartása érdekében (PÁL 2011c). A két világháború közötti román homogenizációs törekvések Székelyföldet tömegesen és koncentráltan érintették. Unitárius vonatkozásban az elrománosítási kísérletek kitüntetett célterületének számítottak a Homoród mente falvai, mivel azok hívei között többen is román felmenőkkel rendelkeztek (PÁL 2008a).

A lelkiismereti szabadság és a szabad vallásválasztás jogát Románia 1923. évi alkotmánya szavatolta, de a gyakorlatban a nemzetpolitikai érdekek miatt a szabadságjogok csak elvi síkon léteztek. Az elrománosítást a román politika a Homoród mentén két lépcsőben kívánta megvalósítani; az első defenzív szakasz a korábban asszimilálódott románságot kívánta visszarmánosítani, míg az ezt követő offenzív szakasz során a román kötődésekkel nem rendelkező magyarság elrománosítását tűzte ki célul, vagyis végső soron az egységes nemzetállam gyakorlati megvalósítását (PÁL 2008a). A „visszarmánosító politika” e helyeken nyelvileg teljesen beolvadt, de hitükhöz ragaszkodó kis csoportokat talált (HERMANN – KOVÁCS 1999). A kitűzött cél eléréséhez így kézenfekvőnek bizonyult a térítés vallási aspektusból való megközelítése.

A leggyakoribb térítési technikát a verbális és pszichikai erőszak alkalmazása jelentette, amely a legtöbb esetben valamilyen állami tisztségviselőhöz (általában rendőrségen) való beidézésben realizálódott. A kihallgatások, fenyegetések az áldozatok lelki megtörését szolgálták. A gazdasági jellegű nyomásgyakorlás leginkább alkalmazott formája az alaptalan bírságok kivetése volt az ellenállók számára. A kulturális elnyomás általában a gyerekek görögkeleti, vagy ortodox templomba való kényszerítésében mutatkozott meg. Mivel a hatóságok a legtöbb esetben komoly ellenállásba ütköztek, a fizikai erőszak alkalmazásától se riadtak vissza. A térítések egyik alternatív módjának számítottak az adminisztratív intézkedések, melynek során önkényesen írtak át személyeket görögkeleti, vagy görög katolikus vallásúnak (PÁL 2008b). A közvetlen nyomásgyakorlást elősegítette a közigazgatási szerkezet változtatása, melynek keretén belül 1929-től a helyi önkormányzatokat fokozatosan leépítették és a hatalmat az újonnan létesített területi revíziós bizottságok (élükön hivatásos katonatiszt prefektusokkal) hatáskörébe adták (PÁL-ANTAL 2003).

Az intézkedések sikerességét igazolja az 1. táblázat. Az áttérések összesítésére nem készült hivatalos dokumentum, ezért azok levéltári forrásokra támaszkodnak. Érdekes továbbá leszögezni, hogy a számítások az adott települések lelkészeinek nyilvántartásain alapulnak. Mivel nem minden lelkész, és nem minden esetben dokumentálta az áttéréseket, ezért a fenti adatokat célszerű kritikusabb nézőpont szerint interpretálni. Pál János számításai szerint a végső áttérések száma a 867 főt is elérhette (PÁL 2008a). A helyzet tisztánlátása végett az ellentétes irányú felekezeti asszimilációt is célszerű górcső alá vennünk (lásd 2. táblázat). A két táblázat összevetéséből kiderül, hogy a természetes folyamatú vallási mobilitás 1928-tól éles irányváltást vett, ami az erőszakos térítések meglétét támasztja alá. A folyamat következményeként végső soron a görögkeleti és görög katolikus egyház került ki győztesen, hiszen 1936-ig 94 fővel gyarapodott híveik száma az unitárius egyház rovására a Homoród mentén.

Unitárius vallásból kitérték	1919-ig		1919-1928		1928-tól 1936-ig	
	Görög-keletibe	Görög katolikusba	Görög-keletibe	Görög katolikusba	Görög-keletibe	Görög katolikusba
Abásfalva						40
Homoródalmás						216
Homoród-karácsonyfalva						3
Homoródkeményfalva						16
Homoródszentmárton						38
Homoródszentpál						2
Gyepes						1
Székelyderzs						2
Székelyudvarhely					2	
Vargyas	7				20	
Városfalva						1
Összesen	7				22	319
	348					

1. táblázat: Unitárius vallásból a görögkeleti és görög katolikus vallásba áttértek száma a Homoród mente településein 1936-ig. Forrás: PÁL, J. 2008.

A második bécsi döntést követően rögtön a következő hónapokban a korábban áttért unitáriusok kevés kivétellel mind visszatértek az unitárius egyházba. A visszatérések általánosságban véve önkéntesek voltak. A folyamatot kedvezően befolyásolta a görög katolikus és ortodox papok elmenekülése a vizsgált területről. 1942-ig összesen 705 személy (Homoródalmáson 490 személy) tért át unitárius vallásra, tehát lényegesen több, mint az elrománosító intézkedés végeredménye. Ennek kapcsán joggal merül fel azon felvetés, amely szerint sokan a magyar hatóságok megtorlásától és megkülönböztetésétől tartva, az egzisztenciális lehetőségeket szem előtt tartva, önként tértek át unitárius hitre (PÁL 2009).

Szintetizálásként tehát kijelenthető, hogy a román hatóságok anyagiakat sem kímélő „lélekmentő kampánya” összességében kevés eredményt hozott (HERMANN – KOVÁCS 1999).

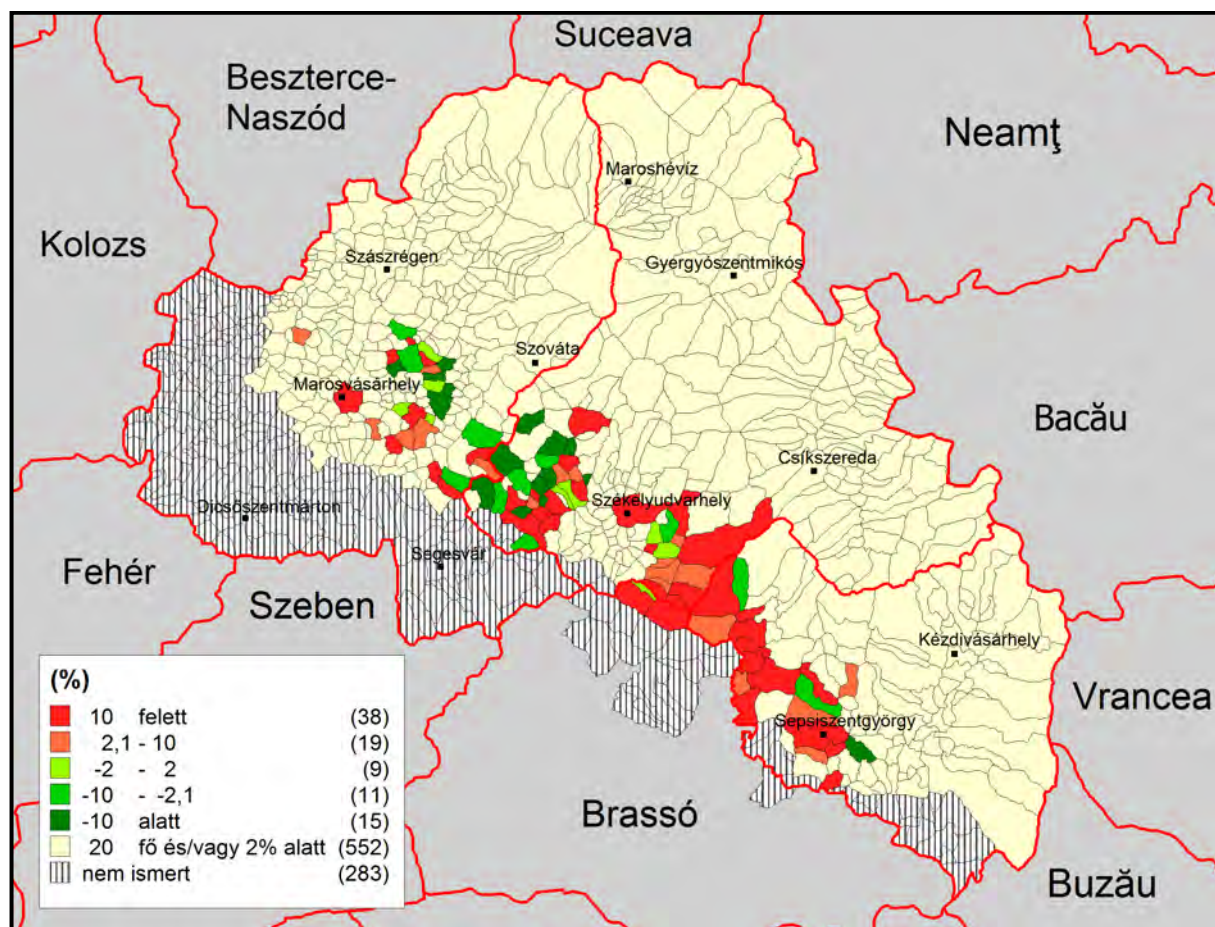
Unitárius vallásra áttértek	1813-tól 1919-ig		1919-1928		1928-tól 1936-ig	
	Görög-keletiből	Görög katolikusból	Görög-keletiből	Görög katolikusból	Görög-keletiből	Görög katolikusból
Abásfalva		8		7		
Homoródalmás		71		54		9
Homoród-karácsonyfalva				1		
Homoródkeményfalva		7		1		3
Homoródszentmárton		11		4		
Homoródújfalú	1	2		1		1
Gyepes						
Oklánd						1
Vargyas	70					2
Összesen	71	99		67		14
	254					

2. táblázat: Görögkeleti és görög katolikus vallásból unitárius vallásba áttértek száma a Homoród mente településein 1936-ig. Forrás: PÁL, J. 2008.

Az unitáriusok száma 1941 és 1910 között a tárgyalt területegységen belül 59 település esetében növekedett, 29 településen csökkent, 3 helyen pedig stagnált. A legkiemelkedőbb növekedést Harasztkerék (200%), Marosvásárhely (175,41%), Olasztelek (133,33%), Betfalva (123,08%), valamint Sepsiszentgyörgy (119,87%) adta. Az abszolút adatok vonatkozásában a marosvásárhelyi (1170 fő) és sepsiszentgyörgyi (374 fő) unitárius gyarapodások közé beékelődik Homoródalmás 467 -, majd Vargyas 398 fős értékeivel. Míg a legkiemelkedőbb arányú unitárius-fogyással jellemzett települések meglehetősen változatos területi mintázatot mutatnak (Székes -37,5%; Kecsetkisfalud -37,28%; Nagysolymos -23,08%), addig a tényleges csökkenés javarészt ott történt, ahol az unitáriusok abszolút többséget alkottak (Csíkfalva -92 fő; Medesér -91 fő; Tordátfalva -72 fő).

A 7. ábra alapján feltűnőek a déli, illetve az északi unitárius tömb közötti különbségek az 1910-1941 közötti változások tükrében. Úgy tűnik, hogy a Homoród-mente nagyobb népességszámú falvai jelentősebb népességmegtartó erőt tudtak kifejteni, mint a Nyikó- és Gagymente, illetve a Nyárád vidékének aprófalvai. A térkép alapján az északabbi unitárius kompakt területeken a feltűnően sok visszaesés már körvonalazza e térségek hátrányos helyzetét. Tehát ebben az időszakban már fokozottabban körvonalazódik a Nyikó-, Gagy-, és Nyárádmentének hátrányos helyzete. Mindesetre a Homoródmentén is kimutathatóan csökkent a népességnövekedés üteme. A korábbi időszakhoz viszonyított mérséklődés a háborús vérvesztés és az állandó elvándorlás számlájára írható, a demográfiai magatartás

lényegében nem változott (OLÁH 2000a). Jánosfalvi Sándor István a Homoród menti falvak prosperitását a „vasszorgalom, némi részben szerencsés helyzetetés és ezt használó okos gazdálkodás” elemeiben látja (JÁNOSFALVI 1947). Siménfalva és Szentábrahám környezetükhöz képest jelentős mértékben tudták gyarapítani lakosságszámukat. Valószínűleg ebben az időszakban szerveződött Siménfalva a Nyikó mente, Szentábrahám pedig a Gagy mente fő unitárius központjává. Ennek köszönhetően tudott a két település később községi jogállást szerezni.

7. ábra. Az unitáriusok számának változása a székelyföldi megyékben 1910-1941 között. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

Az 1941-es népszámlálás Székelyföld Magyarországhoz tartozó részén 700184 személyt számolt össze. A katolikusok megőrizték relatív többségüket, sőt a többi felekezet jelentős térvesztésének, illetve az elcsatolásoknak köszönhetően részesedésük 42,03%-ra emelkedett. A katolikusok után a második legnagyobb felekezetnek a református (31,37%), a görög katolikus (10,26%) és az unitárius (6,17%) számított. Az összeszámolt 43223 unitáriusnak csupán a 8,51%-a tartózkodott városokban, amely messze elmarad a többi

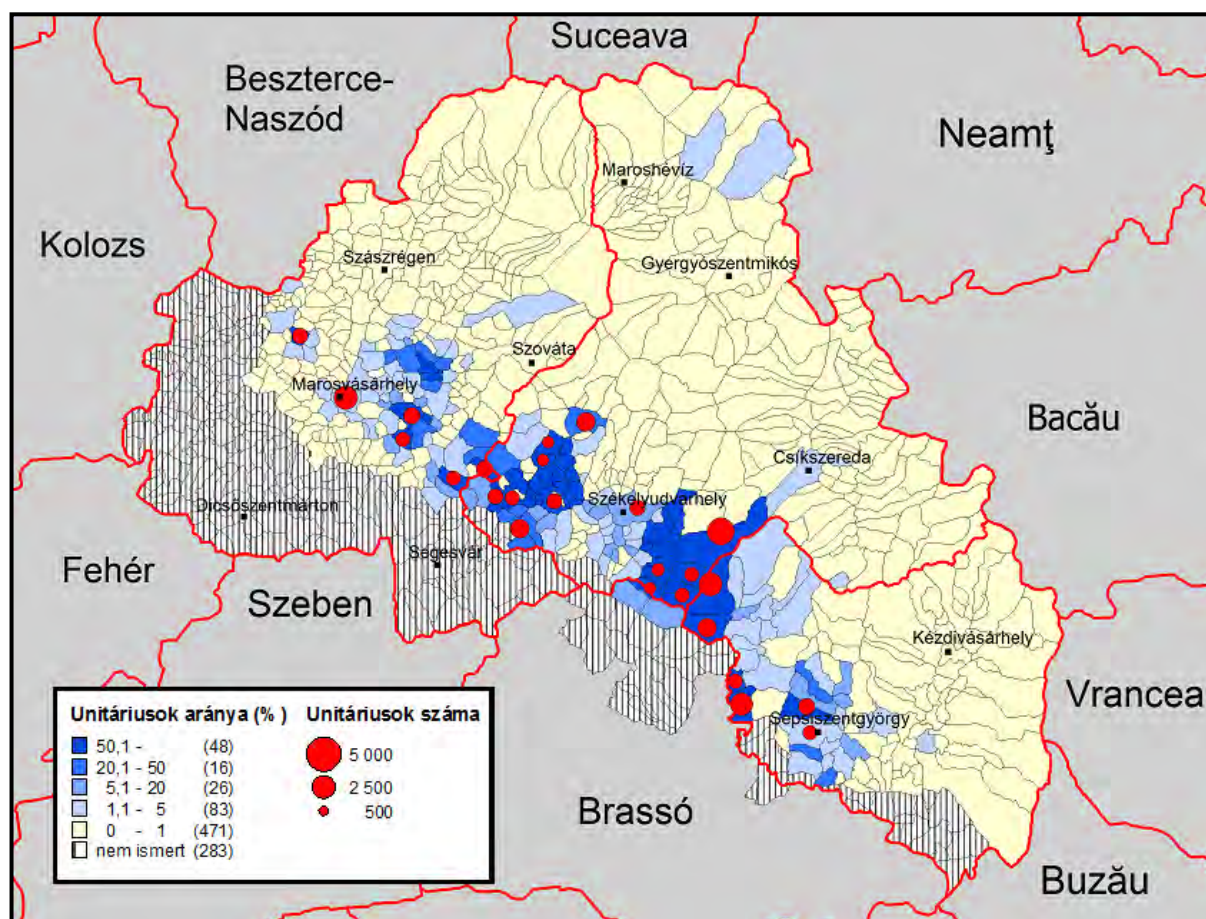
felekezet átlagától (15,91%). A továbbra is meghatározó mértékű városodás a két világháború között veszített fejlődési üteméből a vizsgált térségben. Kivételt képezett a jelentős ipari kapacitásaira támaszkodó Marosvásárhely, illetve a Romániánál maradt Dicsőszentmárton és Segesvár, amelyek esetében a földgázlelőhelyek hasznosítása intenzív iparosítást eredményezett (GERGELY 1988).

A városi unitárius népességarány korábbi szinten való konzerválódását az I. világháborút követően több tényező is elősegítette. Egyrészt az unitárius egyház az egzisztenciálisan megroppant hívek társadalmi-gazdasági helyzete iránt sokkal nagyobb érzékenységet mutatott. Amíg a háborút megelőzően a lelkészek a mértéktelen alkoholfogyasztás és fellazuló erkölcsök miatt panaszkodtak, 1920 után egy olyan konszenzus alakult ki, amely a probléma gyökerét a kisebbségi sorsból fakadó megélhetési lehetőségek beszűkülésében kereste. Az egyház ezért egyfajta paradigmaváltást elkövetve a lelkész feladatait a templomon kívülre is kiterjesztette, aktív társadalmi munkát szorgalmazva (PÁL 2011a).

Különös jelentőséggel bírt e tekintetben a lelkészek hathatós segítségével szervezett szövetkezetek működtetése, amely a helyi gazdaság szervezéshez ideális szervezeti háttérrel nyújtott. Mivel a szövetkezetek fő műveleti területe a falu volt, ezért az unitárius falvakra nézve egyfajta népességmegtartó hatást fejtettek ki. A jelzett időszakban a bukaresti államvezetés célzottan törekedett az erdélyi gazdasági intézményrendszer gyengítésére, amelynek következtében a szövetkezeti mozgalom is megroppant, túlélésre rendezkedett be (VINCZE 2001). A falvak életképességéhez továbbá lényegesen hozzájárult a székely-jellegű magántulajdonra épülő, de a közbirtokra is támaszkodó családi gazdálkodási mód hatalmas tapasztalati öröksége, s a vele kapcsolatos - Tamási Áron szavaival élve - „megtartó életforma”. A városoktól való távolmaradás magyarázatát kiegészítheti a mezőgazdaságtól elütő „mesterségek” kis presztízsű megítélése (EGYED 2000). Mivel az unitáriusok eredendően nem rendelkeztek jelentős városi bázissal, a fenti tényezők figyelembevételével a vizsgált térség városi népességének átlagos arányához való felzárkózás sem valósulhatott meg.

Az unitáriusok 1941-ben 48 településen alkottak abszolút többséget. Ezek közül 5 településen (Homoródújfalva, Kénos, Homoródkeményfalva, Abásfalva, Kiskede) haladták meg a 90%-os részarányt, további 31 településen pedig a 75%-ot. Ennek fényében kijelenthető, hogy 1941-ben is fennállt az unitáriusoknak azon földrajzi sajátossága, hogy az

abszolút többséget felmutató településeik túlnyomóan egyszersmind jelentős túlsúllyal is rendelkeztek. Jelentős részük (66,77%) 1941-ben is abszolút unitárius többséget felmutató települések lakója volt, 16,23%-uk pedig olyan településekhez tartozott, ahol részesedésük nem érte el a 10%-ot. A legnagyobb unitárius közösségeket Homoródalmáson (2351 fő), Marosvásárhelyen (1837 fő), Vargyason (1781 fő), valamint Bölönben (1587 fő) írták össze.

8. ábra. Az unitáriusok aránya és 500 főnél nagyobb közösségeik a székelyföldi megyékben (1941). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

A 8. ábrán látható a székelyföldi unitáriusok térszerkezete 1941-ben. Ez alapján két fontos jellegzetesség figyelhető meg: egyrészt a két kompakt unitárius tömb továbbra is markánsan megjelenik, másrészt az unitáriusok több városban is érezhetően növelték részarányukat (Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy). A Sóvidéken a korábbi unitárius szóróvány szinte teljes viasszaszorulása vehető észre (például Fenyőkút, Pálpataka, Parajd). Ezzel szemben a Nyikómente déli peremterületén több, korábban unitárius jelenléttel nem rendelkező településen is megjelentek az unitáriusok (pl. Nagyalambfalva, Vágás). A Nyárádmentén egy északi- (pl. Magyarpéterlaka, Székelyhodos), Erdővidéken pedig egy

keleti kiterjedésnek lehetünk szemtanúi (pl. Kisbacon, Bibarcfalva). Mindezek a változások csak kis jelentőséggel bírnak, nem érvényesül markáns tendencia a térszerkezeti módosulásokat illetően.

1941 után egészen 1992-ig kellett várni az első olyan romániai népszámlálásra, amely vallási adatokat is tartalmazott (VARGA 1998). A két népszámlálás között eltelt mintegy félszáz esztendő alatt a székelyföldi megyékben a népesség 74,12%-kal emelkedett. Mivel a nevezőben szereplő 1941-es adat nem tartalmazza az összes területet, ezért relevánsabb az 1992-es adatokat hasonló területi kiterjedés alapján kezelni. Ez alapján a népességnövekedés 37,65%-ot tett ki, ami a torzítás kiküszöbölésének ellenére is jelentősnek titulálható. A magyarokhoz köthető legfontosabb felekezetek közül a római katolikusok 25,68%-kal, a reformátusok 20,7%-kal, az unitáriusok pedig 4,89%-kal növelték számukat az említett térségen belül. Az izraeliták a II. világháborút övező zsidóellenes intézkedések miatt tulajdonképpen a megszűnés szélére sodródtak. Az evangélikusok drasztikus mértékű csökkenése mögött (-76,75%) a szászok többlépcsős „exodusa” húzódik meg. A világháborút követő kitelepítések, illetve az NSZK hatalmas tömegeket érintő (évente akár 5000 főt meghaladó) visszavásárlása nyomán fellépő masszív kivándorlást a rendszerváltás koronázta meg, amelynek kapcsán 1990-ben 111150 német nemzetiségű személy hagyta el végleg Romániát (BODEANU 2005).

Székelyföldön a két legszignifikánsabb változás az ortodoxokat és görög katolikusokat érintette. Amíg az előbbi felekezet ötszörös növekedésen esett át, addig az utóbbi felekezetűek száma csaknem a felére csökkent. Amennyiben ezekhez az adatokhoz hozzávehetnénk Székelyföld 1941-ben Romániánál maradt nyugati részét, úgy a változás valószínűsíthetően mindkét esetben intenzívebb lenne. A jelenség hátterében a román állam vallási egységet megvalósítani kívánó offenzívája húzódik meg. A görög katolikus egyházat 1948-ban gyakorlatilag egy tollvonással likvidálták, papjaikat az ortodox egyházba olvasztották, az engedetleneket pedig deportálták (KOC SIS 2005). Az ortodoxia hathatós támogatásával véghezvitt megsemmisítés az ortodox egyházat helyzeti előnybe hozta, amely az állami propagandában a nemzeti érzés megkerülhetetlen szegmensévé vált (BACIU 2002). Ezáltal az ortodox egyház a szocializmus alatt a politikai hatalom fontos szövetségesévé lépett elő (TOMKA 2005).

Az állami ideológia szintjére emelt magyarellenesség végső célja az ország teljes homogenizációja volt mind etnikai, mind vallási aspektusból. Az ortodoxot leszámítva a többi

egyház az ideológiai harc célpontjává vált (KOVÁCS 2009). Az államhatalom az egyházakat a templom falai közé szorította, az azon kívüli tevékenységeket és intézményeket (oktatási, művelődési, népjóléti, stb.) betiltotta, az egyházi vagyont pedig teljesen kisajátította (SZABÓ 2005). Az unitárius egyház szempontjából kifejezetten hátrányos helyzetet teremtett a teológiai hallgatók létszámának állandó csökkentése, amely nagyfokú lelkészhiányt idézett elő. Az államhatalom beépítette embereit az egyház legfelsőbb vezetésébe, a kollaborációra nem hajlandó egyéneket bebörtönözték, vagy kényszermunkára ítélték (KEDEI 2002).

A külső elnyomás mértékének növekedésével védekezési mechanizmusként nőtt a hívek egyház iránti ragaszkodása. A valláshoz való ragaszkodás az önazonosság megőrzésének zálogává vált (GEREBEN 2001). A protestáns egyházak és a pártállam között kisebb volt a feszültség, mint a katolikus egyház és az állami hatóságok között. Megfordítva ez azt jelentette, hogy a katolikus egyház – a hívőlétszámon is lemérhetően - sikerebben tudta megőrizni közösségi életét, identitását, és az állammal szembeni függetlenségét (TOMKA 1996).

A tervutasítás-vezérelt, kezdetben szovjet, később az 1960-as években Ceaușescu által különutas, államnacionalista ideológiai meghatározottságú gazdaságpolitikának a vallási térszerkezetet közvetlenül befolyásoló vonzatai is voltak. Az unitáriusok fő életterét, a falvakat fokozatosan ítélték halálra. Az első fázisban, még a világháború befejezése előtt, előbb elkobozták a szövetkezetek tulajdonát, majd az etnikai alapon szerveződő (vagyis unitárius szemszögből szinte az összeset) szövetkezeteket tiltották be. Ezután a földreform keretein belül célzottan a kisebbségek kezében levő földterületeket sajátították ki (NOVÁK 2008). Az 1949-ben kezdődő, és egészen 1962-ig elhúzódó téjeszesítést szolgáló kényszerítő kampány részeként a rögzített árrendszer és a beszolgáltatások mellett a kuláklisok alapján sokakat deportáltak, vagy letartóztattak (BÁRDI-LÁSZLÓ 2008). Az unitárius falvak esetében a nyomást enyhítette, hogy a hatalmat kiszolgáló személyek helyi szinten magyarok voltak, így az atrocitásoknak nem volt különösebb nemzetiségi vonzata. Ezen falvak lakói (elsősorban a Homoródmentén) a nyílt ellenállás helyett olyan alternatív túlélési módszereket alkalmaztak, mint a hamis adatszolgáltatás, színlelt tudatlanság, háritás, halogatás-passzivitás, vagy az álcázás (OLÁH 2001).

A diktatúra a falvakat nemcsak gazdasági, hanem társadalmi-kulturális téren is igyekezett elsorvasztani. Ennek fényében felszámolták a falusi társadalom összes autonóm intézményét (például a falubíró funkciót), az évszázados hagyományokra épülő társadalmi

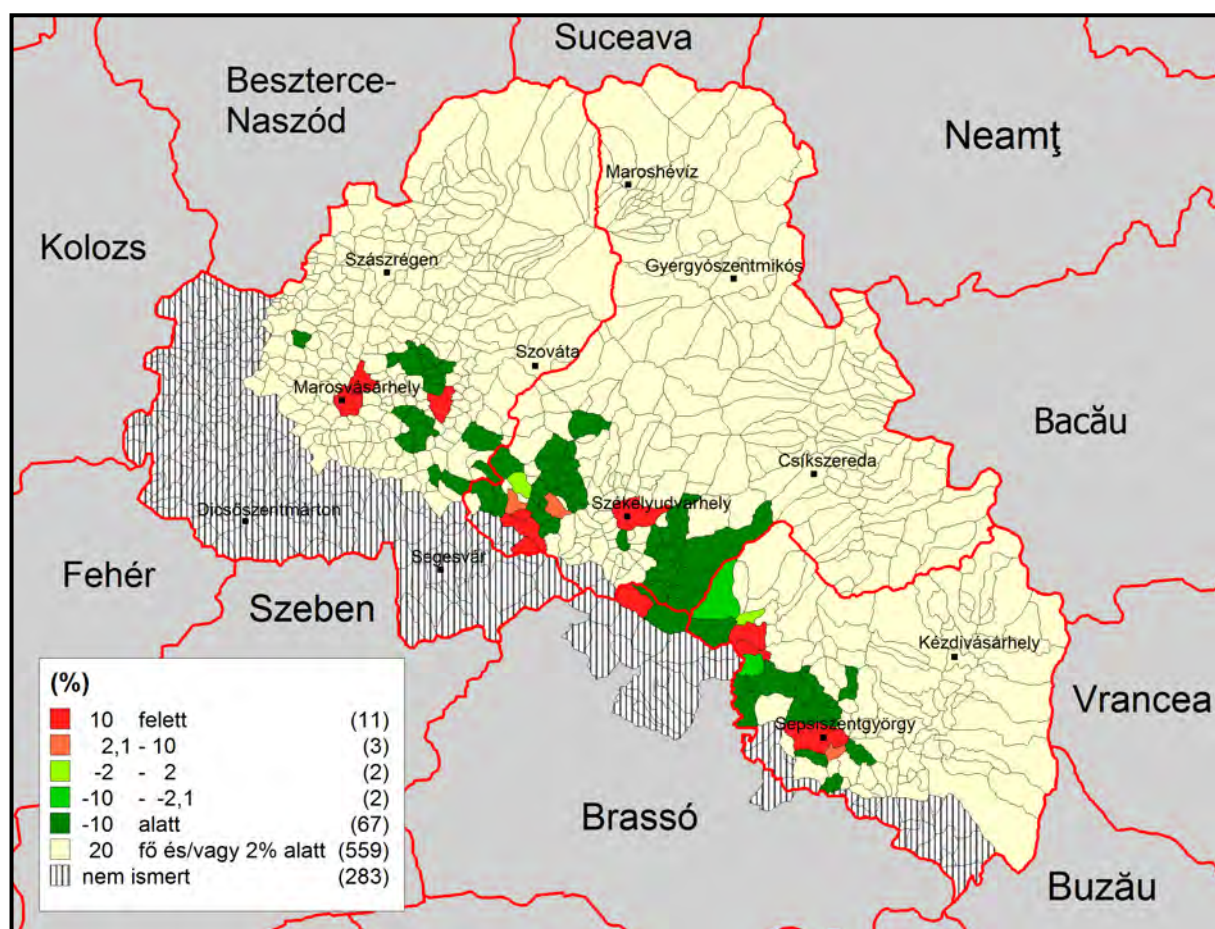
hierarchiát a lojalitásra épülő társadalmi rend szétzilálta (BÁRDI-LÁSZLÓ 2008). A szocializmus évtizedeiben végig fennmaradt a nagyüzemi termelés kizárólagos ideológiai és anyagi támogatása, ami azt jelentette, hogy Romániában nem jöhetett létre a második gazdaság az agrárágazatban (OLÁH 2004). A kollektivizálás miatt nincstelenné váltak ezrei tódultak az intenzív fejlesztésen átesett városi térségekbe, ezzel megroppantva a kisebbségi lét egyik erős bástyáját, a helyi közösségeket.

Bár az erőltetett urbanizáció a szocialista blokk minden országában megjelent, a romániai helyzet egyedisége a kisebbségek beolvasztásának elérésében keresendő a modernizáció köntösébe bújtatott falufölszámolási tervek által (GERGELY 1988). Az adminisztratív eszközökkel létrehozott, diszfunkcionális városok többsége a ruralitás jegyeit viselte magán (VÉCSEI 2002). A hetvenes évektől a területfejlesztés a városhiányos vidékeket részesítette előnyben, ezáltal Székelyföld viszonylag kedvezményezett helyzetbe került. Az erőltetett ipartelepítés nyomán a városokban létesült több ezer új munkahelynek azonban súlyos ára volt. Egyrészt a munkaerőhiány pótlásához a városokat az ország népességekibocsátó vidékeiről származó, elsősorban ortodox vallásúakkal duzzasztották fel, így jelentősen módosultak a felekezeti viszonyok (KOC SIS 2005). Másrészt az erőltetett városi ipartelepítés a falvak közvetett kivéreztetését eredményezte (KÁNYA 2003).

1941 és 1992 közé eső időszakban Székelyföld területét számtalan közigazgatási változás érintette. 1950-ben felszámolták a korábbi megyerendszert és helyükre rajonokat hoztak létre, amelyek fölé tartományokat szerveztek. A térség közigazgatásának szempontjából fontos fordulópontot hozott az 1952-es év, amikor szovjet nyomásra létrehozták a Magyar Autonóm Tartományt. Az 1956-os magyar forradalom hatására a román nemzetiségpolitikában beálló fordulat miatt az autonómia területét az új alkotmány a magyarok (beleértve az unitáriusokat) szemszögéből kedvezőtlenül módosította (BOTTONI 2008). Az 1968-as átfogó közigazgatási reformmal az autonómiát megszüntették, és bevezették a ma is érvényben lévő megyerendszert. A megyei szint alatt a városokat és a községeket (comună-kat) jelölték ki közigazgatási alapegységnek. A községeket az 1972-es szisztematizálási tervezetek alapján hozták létre, amelynek keretén belül egyes településeket községközpontokká nyilvánítottak, a környezetükben található falvakat pedig a községközpontok alá rendelték, így tovább romlott a kisebb települések helyzete.

Tekintettel az unitáriusok döntően rurális elhelyezkedésére, a falvak népességének elapadása drasztikus területi változásokat eredményezett (lásd 9. ábra). Mivel az

elvándorlások elsősorban a fiatalokat érintették, ezért az előregedő korszerkezet a természetes szaporulatot is jelentősen visszavetette, amely végső soron tovább fokozta a népesség csökkenését (VOFKORI 2000). A két időszak között a várossá nyilvánításokkal (Maroshévíz, Balánbánya, Tusnádfürdő, Borszék, Székelykeresztúr, Szentegyháza, Kovászna, Barót, Bodzaforduló, Radnót, Marosludas, Szováta, Köhalm) a térségben számottevően kibővült a városok köre. Az unitáriusok a többi felekezethez hasonlóan szinte kizárólag csak a városokban tudták növelni létszámukat. Számuk Szentegyházán 14-szeresére, Baróton 10-szeresére, Csíkszeredában 9-szeresére, Székelyudvarhelyen és Szováton 7-szeresére, Sepsiszentgyörgyön 5-szörösére Székelykeresztúron pedig csaknem 3-szorosára emelkedett. Abszolút adatok szempontjából is a városokra jutott a legnagyobb unitárius népességnövekedés: Székelyudvarhely (4962 fő), Sepsiszentgyörgy (3027 fő), Marosvásárhely (2671 fő), Székelykeresztúr (2346 fő). A városok népességszámának jelentős gyarapodásához sokszor a falubekelezések is hozzájárultak (például Kadicsfalva és Bethlenfalva Székelyudvarhelyhez való csatolása).

9. ábra. Az unitáriusok számának változása a székelyföldi megyékben 1941-1992 között. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

Néhány kivételtől eltekintve gyakorlatilag az összes székelyföldi faluban csökkent az unitáriusok száma. A 10% feletti unitárius veszteséget elkönyvelő 67 település közül 27 esetben 50%-ot meghaladóan, további 34 település esetén 20% feletti mértékben csökkent az unitáriusok száma. A legerőteljesebb fogyás az aprófalvakban zajlott le (Lókod -85,71%; Nagykedde -79,24%; Betfalva -72,41%; Búzaháza -71,68%; Kiskede -70,53%). Amennyiben a tiszta népességfogyást vesszük figyelembe, úgy a legnagyobb visszaesés helyszínéként a nagyobb népességű falvak emelkednek ki (Homoródalmás 1038 fő; Bölön 634 fő; Bözöd 447 fő; Kissolymos 420 fő, Árkos 378 fő). Az adatok tükrében nem túlzó a kijelentés, amely szerint: „Aki csak tehetette, menekült a föld mellől” (CSEKE-HÁLA 2000).

Unitáriusok népességnövekedésére olyan falvakban volt lehetőség, amely községi szintre lépett és ezáltal jelentős térszervező erőt fejtett ki térségében (Nyárádszereda, Szentábrahám, Gagy) vagy a városhoz viszonyítva rendkívül kis távolságra helyezkedett el. Az utóbbi variációt példázza a Sepsiszentgyörggyel szinte összenőtt Kilyén, a Marosvásárhely tözsomszedságában elhelyezkedő Marosszentgyörgy, valamint a Székelykeresztúr közvetlen közelében található Fiafalva és Csekefalva eseteiben jegyzett unitárius gyarapodás. A térképen viszont megfigyelhető néhány olyan anomália, amelyek nem magyarázhatóak a fenti két tényező segítségével. A köpeci és miklósvári unitárius népességnövekedést minden bizonnyal a helyi szénbányászat indukálta (KISGYÖRGY 1972). Homoróddarócon feltehetőleg az evangélikus lakosság tulajdonképpen totális kitelepülése (1941-ben 724 fő-; 1992-ben 8 fő tartotta magát evangélikusnak) következtében fellépő spontán beáramlás okozta az unitáriusok arány-növekedését. A Homoródmentén a többi unitárius tömbbel szemben még a községek (Homoródszentmárton, Oklánd, Homoródalmás) is képtelenek bizonyultak lakosságuk megtartására. Az erőforrásokban szűkölködő, város- és forgalmi árnyékban fekvő homoródmenti falvaktól a fejlesztési forrásokat teljesen megvonták a nyolcvanas évek romló gazdasági helyzetének tulajdoníthatóan (VOFKORI 1996). A helyi társadalom mindennapi gyakorlatát a hatalomhoz fűződő nyílt és elfojtott konfliktusok sorozata kísérte (OLÁH 2000b).

7.3 1992 és 2011 közötti időszak

Az 1992-es népszámlálást egy korábban jóváhagyott döntés értelmében 1991-ben kellett volna megtartani, de a politikai változások erre nem adtak lehetőséget (VARGA 1998). A népszámlálás alkalmával a székelyföldi megyékben 1219157 személyt írtak össze, amelyből 56121 vallotta magát unitáriusnak, ami 4,6%-os részaránynak felel meg. Ezzel az

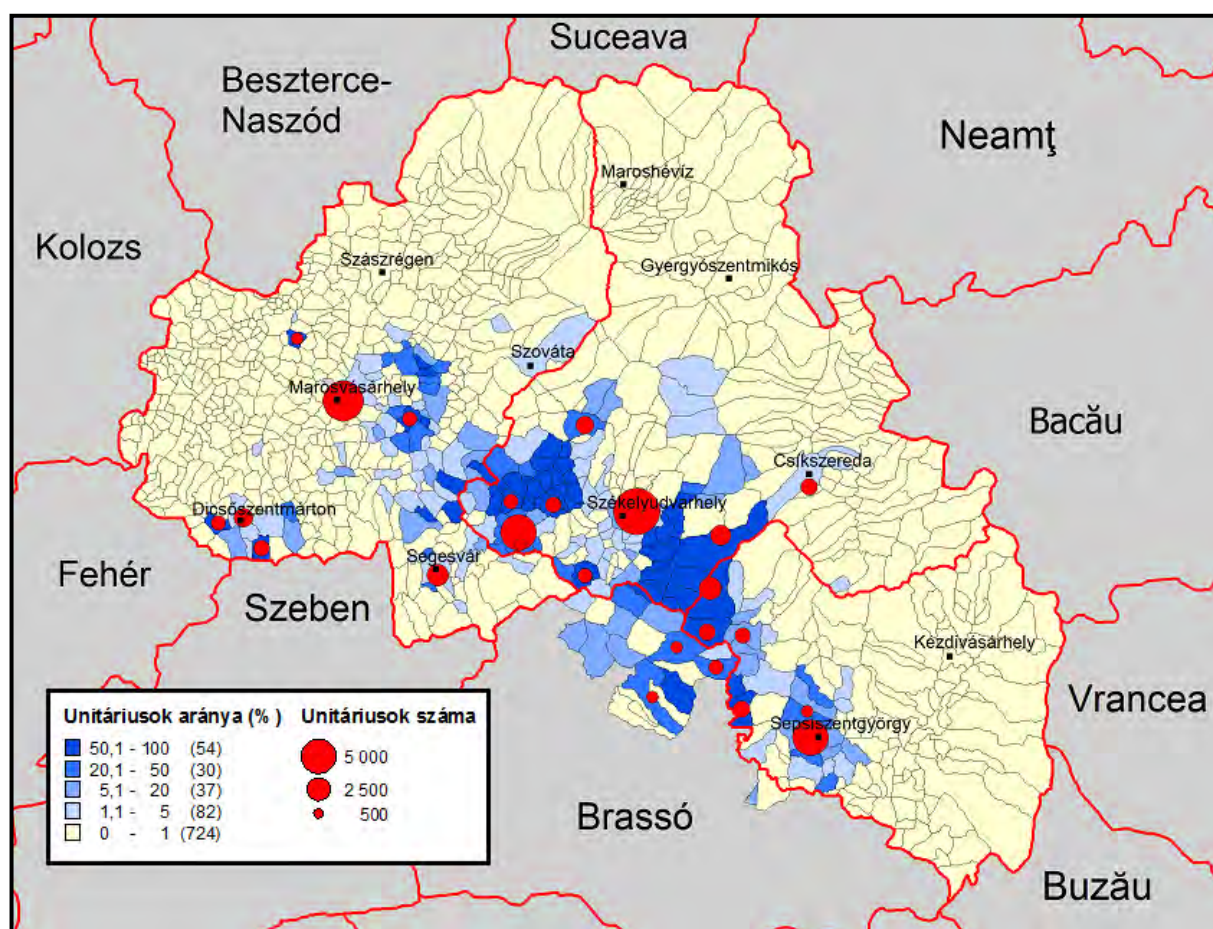
unitáriusokat a rangsorban az ortodoxok (34,84%), a római katolikusok (31,19%), és a reformátusok (24,78%) mögött a negyedik pozícióban találjuk. A szekularizáció és a szekták megjelenésére utal az „egyéb összesen” kategória hangsúlyosabb megjelenése (32882 fő) a korábbi népszámlálásokhoz viszonyítva. Azonban az összesített adatokhoz viszonyított továbbra is alacsony részesedés (2,7%) a vallásosság erős jelenlétét és a történelmi egyházak jelentőségének megőrződését bizonyítja. Az adatok az erdélyi vallásosság jellemzőinek érvényességét támasztják alá. Az erdélyi társadalom körében a vallás látható, megfigyelhető jelenléte, a vallásos hit és látásmód sokkal általánosabb, mint Európa legtöbb más országában, az egyháztól való teljes elszakadás pedig ritkaságszámba megy (GEREBEN-TOMKA 2001).

Az unitáriusok 1992-ben összesen 54 településen alkottak abszolút többséget. Ezen a népszámláláson unitárius szempontból több fontos település is önálló adatokkal jelent meg az adatsorokban (Magyarandrásfalva, Kismedesér, Solymosiláz, Firtosiláz, Nagykadács). E települések adatai a korábbi népszámlálásokban valamelyik nagyobb szomszédos települést gazdagították, ezért a dezaggregálásra nem volt lehetőség a közzétett információk alapján. Az abszolút többségű települések közül 16 esetben 90%-ot, további 22 esetben pedig 75%-ot meghaladó arányszámokról beszélhetünk. Az unitárius abszolút többséggel jellemzett településeken koncentrált a térség unitáriusainak 34,97%-a. Ugyanakkor az unitáriusoknak 29,5%-a volt olyan település lakója, ahol az arány a 10%-ot sem érte el. Az indikátor értékeinek módosulásában egyértelműen kirajzolódik az erőltetett urbanizáció területi hatásai.

A legnagyobb unitárius részarányt felmutató települések (Lókod 96,77%; Tordátfalva 96,61%; Csehétfalva 96,5%; Kiskadács 96,43%) szinte egytől egyig aprófalunak számítanak, ahol az össznépesség sok esetben a 100 főt sem haladja meg. Lókodon példának okáért 1992-ben 30 unitáriust számoltak össze (1941-ben még 210-et). A legnagyobb unitárius közösségek szempontjából Székelyudvarhely (5835 fő), Marosvásárhely (4508 fő), Sepiszentgyörgy (3713 fő) és Székelykeresztúr (3617 fő) adatai messze kiemelkednek a vizsgált térségből. Érdekes módon ebben a négy városban élt a székelyföldi unitáriusok csaknem egyharmada. A többi várost is figyelembe véve, a városon élő unitáriusok aránya már 41,93%, ami alig 3,66 százalékponttal marad el a székelyföldi átlagtól. Az átlaghoz való jelentős felzárkózás 1941-hez képest annak ellenére valósult meg, hogy a köztes időszakban városi rangot nyertek el olyan települések is, ahol az unitáriusok elenyésző számban vannak jelen (például Marosludas, Kovászna). Mindebből arra következtethetünk, hogy az erőltetett

városfejlesztések által kiváltott migráció az unitáriusokat a többi felekezethez képest jelentősebb mértékben érintette.

A 10. ábra alapján továbbra is kirajzolódnak az unitárius kompakt területek, viszont a tömböt alkotó unitárius falvak lélekszáma szemmel láthatólag több esetben is az 500 fős küszöbérték alatti szintre süllyedt. Ennek ellenére a falvak döntő része megőrizte abszolút unitárius többségét. A területi szerkezetben is feltűnő egyes városok szignifikáns megjelenése. Az unitárius szórvány kettős képet mutat: egyes térségekben beszűkült a területi kiterjedés, máshol viszont kiterjedt. A Nagy-Küküllő mentén, Marosvásárhely és a Nyárádmente közti területen, Erdővidéken, Szabéd környékén csökkent az unitáriusok településterülete, ellenben Hargita megyében keleti irányú kiterjedés vehető észre az unitáriusok térszerkezetében. Ez főleg az üdülő-településeket érinti (pl. Homoródfürdő, Hargitafürdő). Ugyanakkor ebben a népszámlálásban értelemszerűen újra megjelentek a nyugati határszél települései, amelynek köszönhetően látszólag nőtt az unitáriusok kiterjedése 1941-hez képest.

10. ábra. Az unitáriusok aránya és 500 főnél nagyobb közösségeik a székelyföldi megyékben (1992). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

1992 és 2002 között a székelyföldi megyék népessége 60723 fővel lett kevesebb. Az 4,98%-os csökkenés a fő felekezetek adataiból is visszaköszön. Az egyedüli növekvő csoportot az „egyéb összesen” kategória képviseli (21,74%). E kategória növekedéséhez jelentősen hozzájárult a pünkösdisták 4530 főt kitevő, 60,68%-os gyarapodása. Eltekintve a jelentéktelenné zsugorodott görög katolikus, evangélikus és izraelita felekezetektől, a legnagyobb csökkenést az unitáriusok szenvedték el. A 5908 főnyi veszteség 10,35%-os visszaesést jelent az 1992-es állapotokhoz képest. A legkisebb mértékű csökkenés az ortodoxokat érintette, számuk csupán 1,36%-kal fogyatkozott. A folyamat mögött feltehetően az állami ösztönző politika hatásai húzódnak meg. Az ortodox egyház kedvezményezett státusza nemcsak megőrződött, hanem egyes vélemények szerint a kommunizmus bukása óta csak erősödött (TOMKA 2005). Ennek egyik kézzelfogható jele a hétköznapiakban a „hagymakupolás térhódítás” olyan területeken, ahol a görögkeleti egyház jelenlétének nincs történelmi múltja. A burkolt állami szubvencióknak kedvez az egyházügyi törvény hiánya, illetve a foghíjas jogrendszer által nyújtott kiskapuk megléte (SZABÓ 2005).

Jóllehet a politikai rendszerváltozás már 1989-ban megtörtént, a társadalmi-, illetve gazdasági rendszerváltozás elhúzódása miatt az átalakulás generálta hatásokat célszerű ebben a periódusban vizsgálni. A szocialista rendszer leomlása valóságos vallási reneszánszt idézett elő (KOC SIS 2005). Azonban nemcsak a hívek vallási igénye, de az egyházak is mind szervezeti, mind gazdasági értelemben megerősödtek. Az unitárius egyházban újraindultak a kollégiumok, folyóiratok és a felekezeti oktatás. A szocializmus alatt jelentős gyarapodáson átesett városi unitárius népesség miatt több városban is új templomokat építettek (KEDEI 2002). Azonban a változás olyan nem kívánt problémákkal is szembesítette az egyházat, mint az ingatlanok visszaszolgáltatásának, kárpótlásának a román állam részéről történő elodázása, a felekezeti oktatás rendezetlensége, vagy az ortodox egyház méltánytalan mértékű támogatása (SZABÓ 2005).

Népmozgalmi szempontból is érdemes külön kitérni a piaci körülmények között versenyképtelen ipari létesítmények tömeges bezárására, amely a munkalehetőségek intenzív beszűkülését eredményezték. A következményként fellépő migráció 1994-től erősödött fel, és elsősorban külföldre irányult (DEÁK 2003). Azonban a migrációnak egy, a nemzetközi trendekkel szembemenő formája is jelentkezett a térségben, amely során a kivándorlás a városokból a biztosabb megélhetést nyújtó rurális térségek felé irányult (KOC SIS-BOTTLIK-TÁTRA I 2006). A sajátos dezurbanizáció elsődlegesen a városokhoz közel eső szatellitfalvakat érintette. A falvakba való visszaáramlás ugyanakkor a mezőgazdaság kedvezőtlen adottságai

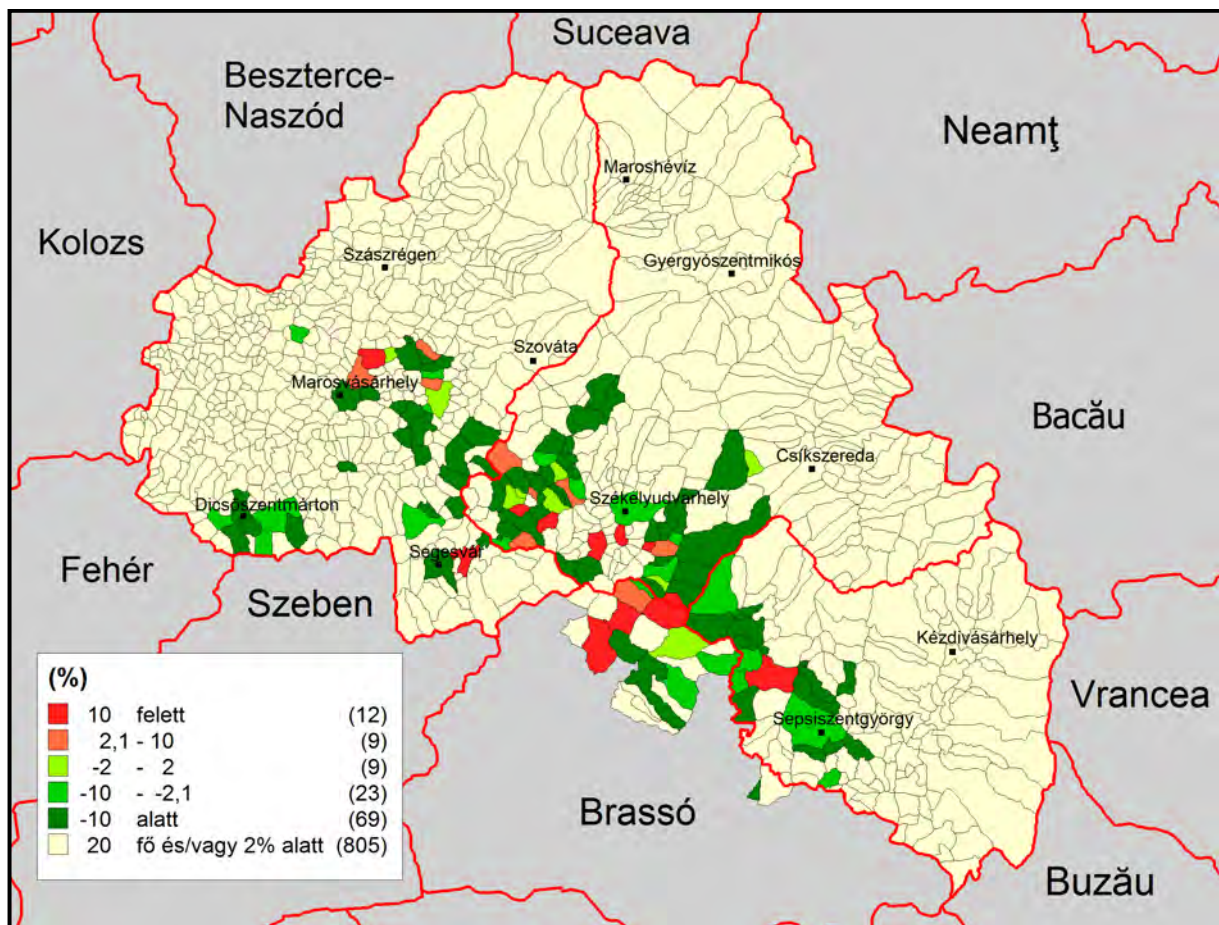
miatt nem kínált életképes alternatívát. A szakmaiság hiánya, a termelői szervezetlenség, az egyoldalú agrárstruktúra, az egyén mezőgazdasági szerveződésektől való reflexszerű eltávolodása, illetve a főleg hegyvidéki-dombsági térszínekre jellemző rendkívül elaprózott birtokszerkezet miatt a visszaáramlás ellenére elmaradt a falvak gazdasági felemelkedése, ráadásul továbbra is a városokba költözés, vagy ingázás tendenciája érvényesült (DEÁK 2003). A falvak problémáit tovább súlyosbította az elöregedés, amely az elszegényedés mellett döntő hatást gyakorolt a gyermekvállalási kedv visszaszorulására.

Az unitáriusok relatíve intenzívebb létszámvesztésében a termékenységési tényező kiemelése korábban már felmerült Pezenhoffer Antal kimutatásaiban. Kérdésként fogalmazódik meg, hogy egy évszázaddal később is elfogadható-e a katolikus-protestáns magatartásformák ilyen típusú elkülönülése? Az 1960-1970-es évek nyugati társadalmában végzett szociológiai kutatások alapján a nemzetközi szakirodalomban egyértelmű konszenzus van a katolikusok magasabb termékenységési arányszámaival illetően (FREEDMAN – WHELPTON – SMIT 1961; MOSHER – HENDERSHOT 1984). A '70-es évek végétől azonban konvergencia figyelhető meg a két csoport között (WESTOFF – JONES 1979). Ezt követően - főleg a katolikusok házasságkötésének időbeli kitolódása miatt - megfordul a trend, és enyhe többlet mutatkozik a protestánsok gyermekvállalási kedvének vonatkozásában (MOSHER – WILLIAMS – JOHNSON 1992). A kelet-európai térség a sajátos történelmi múltjának tulajdoníthatóan feltehetőleg még az első szakaszban jár, amelyhez egyúttal a protestánsok individualistább jellegéből adódóan fokozottabb indíttatás érvényesül a szekularizálódás és a mobilitás iránt is (TOMKA 1996).

Az unitáriusok térszerkezetének változására a fenti folyamatok erős befolyásr gyakoroltak (lásd 11. ábra). A 20 fő és/vagy 2% unitárius részaránnyal rendelkező települések közül 23-ban növekedett, 95-ben csökkent, 4 esetben pedig stagnált az unitáriusok száma a vizsgált időszakban. Elsősorban azokon a településeken nagyobbodott az unitárius felekezet (általában az összlakossággal egyetemben), amelyek községi státuszokból fakadóan központi funkcióval bírtak (Nagyernye, Felsőboldogfalva, Bögöz, Homoródszentmárton, Siménfalva, Kaca, Homoród). A községeken való növekedést az adminisztrációs, intézményhálózat működtetéséhez kapcsolódó terciér szektor által kínált relatíve több munkalehetőség segítette elő.

A növekedés másik helyszínéül javarészt a városokhoz meglehetősen közel fekvő falvakban nyílt lehetőség, így e települések a szuburbanizáció kedvezményezettjeivé

válhattak. Jó példa erre a jelenségre a Székelykeresztúrral szinte egybenőtt Fiatfalván, valamint a városhoz közel fekvő Betfalván és Csekefalván realizálódott unitárius népességnövekedés, valamint a Marosvásárhely melletti Marosszentgyörgy és a Segesvárral településszerkezetileg már összekapcsolódott Fehéregyháza. Abszolút számok tekintetében Kőhalom (73 fő) Csekefalva (49 fő) és Fiatfalva (46 fő) esetében nőtt a legnagyobb mértékben az unitáriusok száma. Ezek az alacsony értékek azonban szemmel láthatólag nem tudták egyensúlyozni a másik oldal településeinek unitárius népességfogyását.

11. ábra. Az unitáriusok számának változása a székelyföldi megyékben 1992-2001 között. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

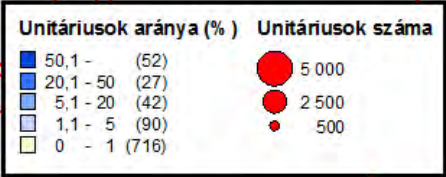
A tervutasítás merev rendszerének lebomlásával felértékelődött a földrajzi helyzet, az elérhetőség, illetve a közlekedési infrastruktúra állapota. Ennek tulajdoníthatóan nem meglepő, hogy többnyire a zsáktelepüléseken csökkent leginkább az unitáriusok száma (Székelymuzsna -33,33 %; Csehétfalva -28,5%; Bencéd -21,56%; Medesér -20,63%). A tanyák kedvezőtlen kilátásait fokozták az új gazdasági hatótényezők, így ezeken a településeken is drámai mértékben csökkent az unitáriusok száma (Kismedesér -29,79%;

Solymosiláz -27,5%; Pálpataka -24,14%). Érdemes lehet megemlíteni, hogy a Nyikó mente azon településein, amelyeket átszel a 13C országút, az unitárius népességfogyás rendre alacsonyabb méreteket öltött, mint az országút által nem érintett környező településeken. A városok unitárius népességvesztése 10 év leforgása alatt hatalmas méreteket öltött. Ennek megfelelően az abszolút adatok aspektusából a legnagyobb csökkenések a városokban történtek (Marosvásárhely 998 fő; Székelykeresztúron 737 fő; Székelyudvarhelyen 397 fő). A városokat érintő nagyobb népességvesztéshez hozzájárult a szuburbanizáció mellett a városi lakosság alacsonyabb szintű termékenysége, valamint nagyobb mértékű kivándorlási hajlandósága (KOC SIS 2005).

A 2002-es állapotokat illetően a székelyföldi megyék lakossága 1158434 fő volt, amelyből az összeírt 50312 unitárius 4,34%-os aránnyal részesedett. Ezzel az ortodoxok (36,17%), a katolikusok (30,27%) és a reformátusok (23,71%) mögött a negyedik legnépesebb felekezetet alkották. Az „egyéb összesen” kategória 3,46%-ot ért el. Amennyiben a csoportból kivonjuk a kis felekezeteket, megkapjuk az ateisták, vallástalanok, egyéb vallásúak és meg nem határozott vallásúak számát, amely így összesen 19335 főt tett ki (1,67%). Jóllehet az alacsony arány kissé meghaladja az országos átlagot, illeszkedik Románia vallásos képébe. A nemzetközi tendenciákkal ellentétben Romániában csak igazán kis mértékben jelentkezett a szekularizáció a rendszerváltozás után, amelyet a népszámlálások adatai is rendre alátámasztanak. Nem véletlenül tartják Romániát a különböző vallásszociológiai mutatók Lengyelország után a második legvallásosabb országnak Európában (TOMKA 2005).

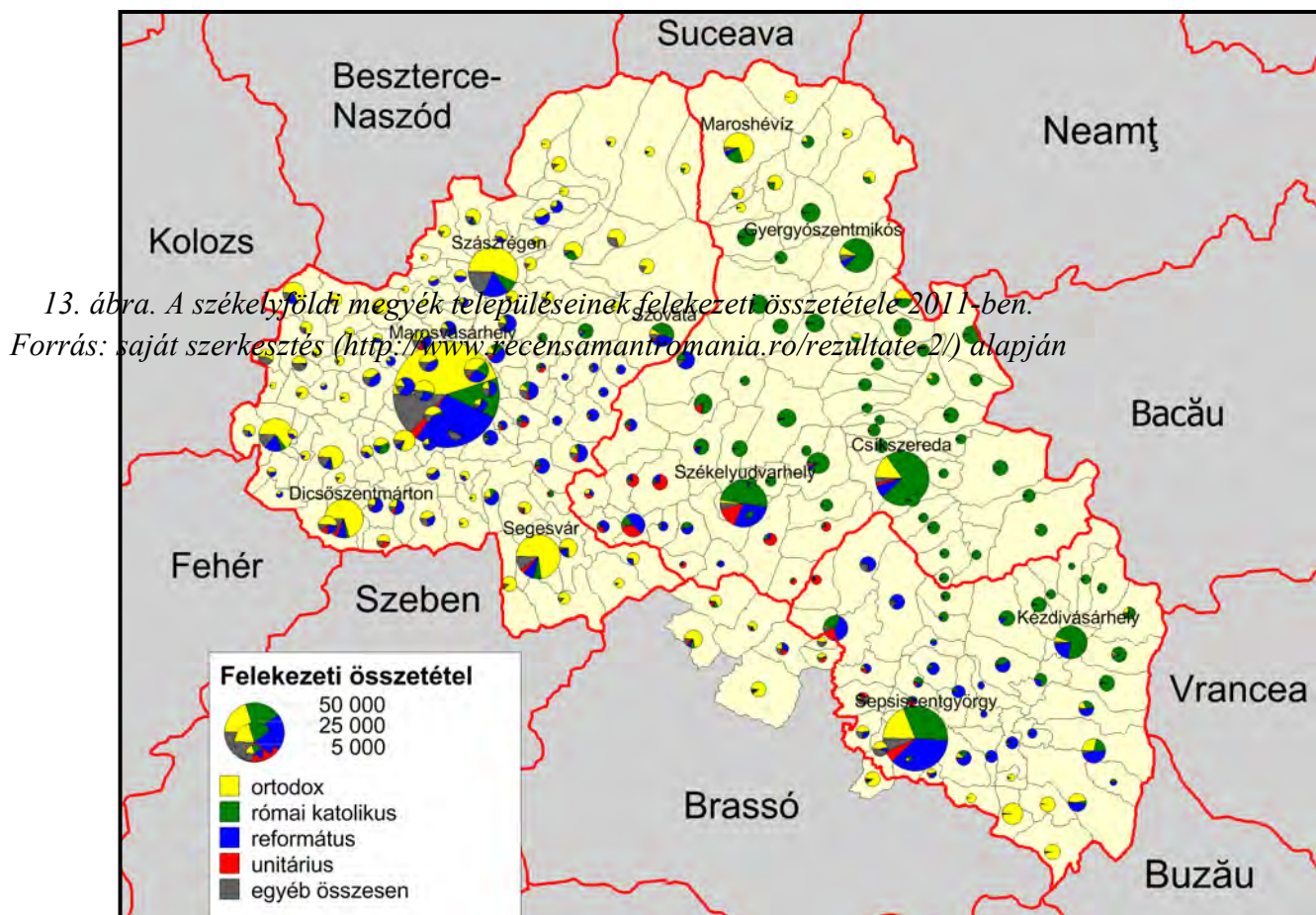
Unitárius vonatkozásban a legnagyobb aránnyal rendelkező települések (Csehétfalva 94,52%; Tarcsafalva 94,12%; Kiskadács 92,86%) továbbra is mind aprófalvaknak számítanak. A sorrend első 20 helyezettje között csupán két olyan települést találunk (Felsőrákos 893 fő; Szentábrahám 819 fő), ahol az összlakosság meghaladta az 500 főt. 2002-ben a székelyföldi megyékben az unitáriusok 52 településen alkottak abszolút többséget. Jellemző a két népszámlálás közötti kaotikus viszonyokra, hogy az 1992-ben még a legnagyobb unitárius részarányt felmutató Lókodon 2002-ben az érték 52,33 %-pontos csökkenést követően 44,44%-ra zuhant. A legnagyobb unitárius közösségeket 2002-ben is Székelyudvarhelyen (5438 fő), Marosvásárhelyen (3510 fő), Sepsiszentgyörgyön (3454 fő), valamint Székelykeresztúron (2880 fő) találjuk.

12. ábra. Az unitáriusok aránya és 500 főnél nagyobb közösségeik a székelyföldi megyékben (2002). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

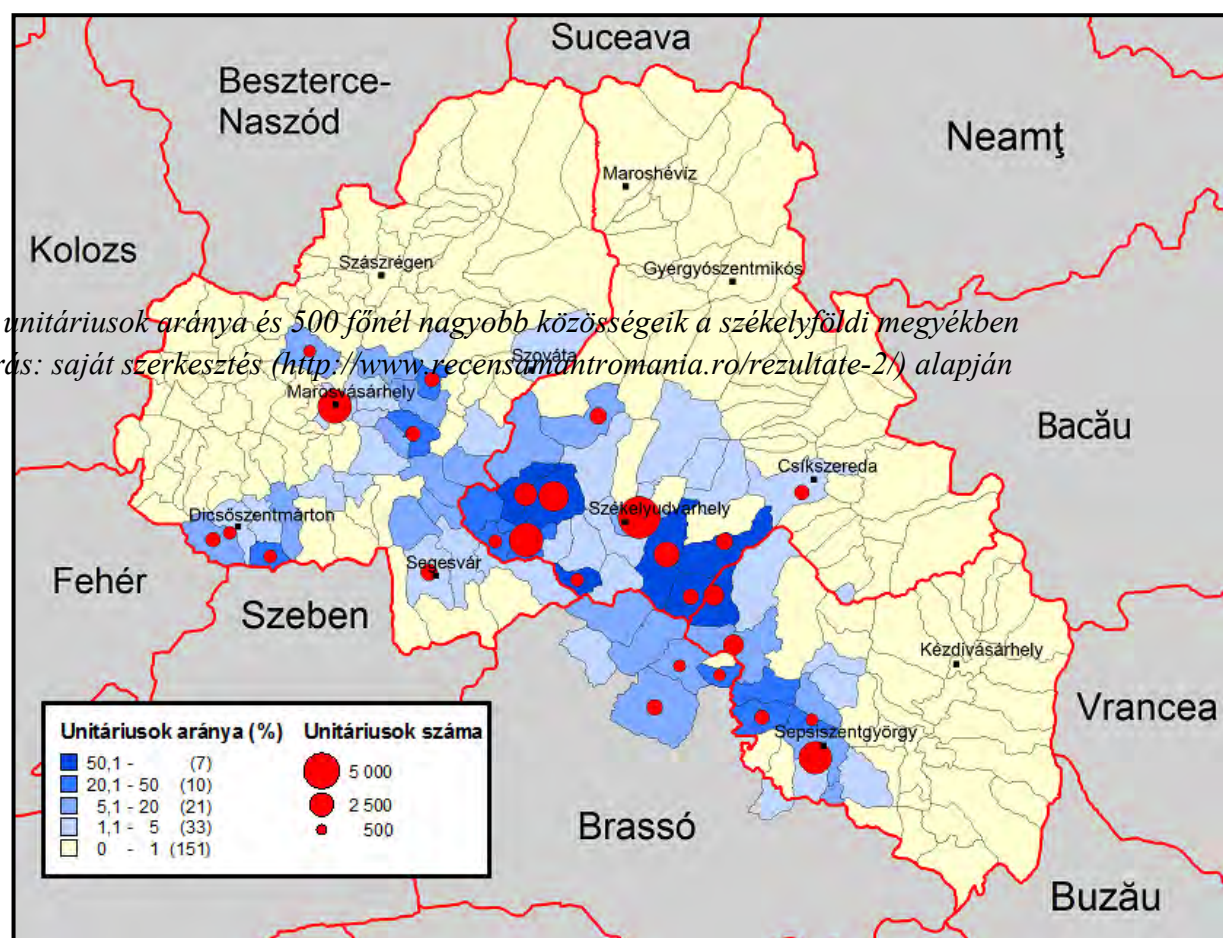
47

székelyföldi megyék esetében ez a szám 41442 főt tett ki, ami a 2011-es 1098022 fős összlakosságnak 3,77%-át jelenti. Az eltelt kilenc év alatt Székelyföld lakossága 5,21%-os mértékben csökkent. Felekezeti szempontból az unitáriusokat érintette a legnagyobb visszaesés (-11,46%), ezt követően pedig a reformátusokat (-10,95%). A folyamat következményeként az unitáriusok térségen belüli részaránya 4,22%-ra csappant, ami szintén a korábbi kedvezőtlen tendencia folytatódását jelzi. Mivel a római katolikusok és az ortodoxok fogyatkozása is meghaladta az átlagot, ezért arra következtethetünk, hogy a csökkenés mérséklésében a kis felekezetek előretörése játszotta a főszerepet.

A népszámlálás vallási adatait megjelenítő térszerkezet (lásd 13. ábra) az 1850-es állapotokhoz képest (lásd 1. ábra) csupán mérsékelt eltérést mutat. Jóllehet a kommuna és települési szint közvetlen összehasonlítására nem nyílik lehetőség, a két ábra szubjektív összevetése a felekezetek térbeli viszonyainak konzerválódását érzékelteti. A meghatározó változás leginkább a görög katolikusok ortodoxok javára történő felszámolásában, valamint az

evangélikusok Szászrégen és Segesvár térségéből való eltűnésében érhető tetten. A különbségek terén továbbá megfigyelhető az urbanizáció kiteljesedése, és ehhez kapcsolódóan a városok felekezeti összetételének módosulása. A római katolikusok hagyományos tömbterületükön 2011-ben is jórészt megőrizték abszolút túlsúlyukat, ráadásul a központi, hegyvidéki térszínnek benépesítésében is döntő szerepet játszottak. A protestáns egyházak bázisa továbbra is Székelyföld északnyugat-délkeleti tengelyére koncentrálódik, míg az ortodox jelenlét leginkább északnyugaton, valamint a délnyugati peremterületeken számít meghatározó tényezőnek.

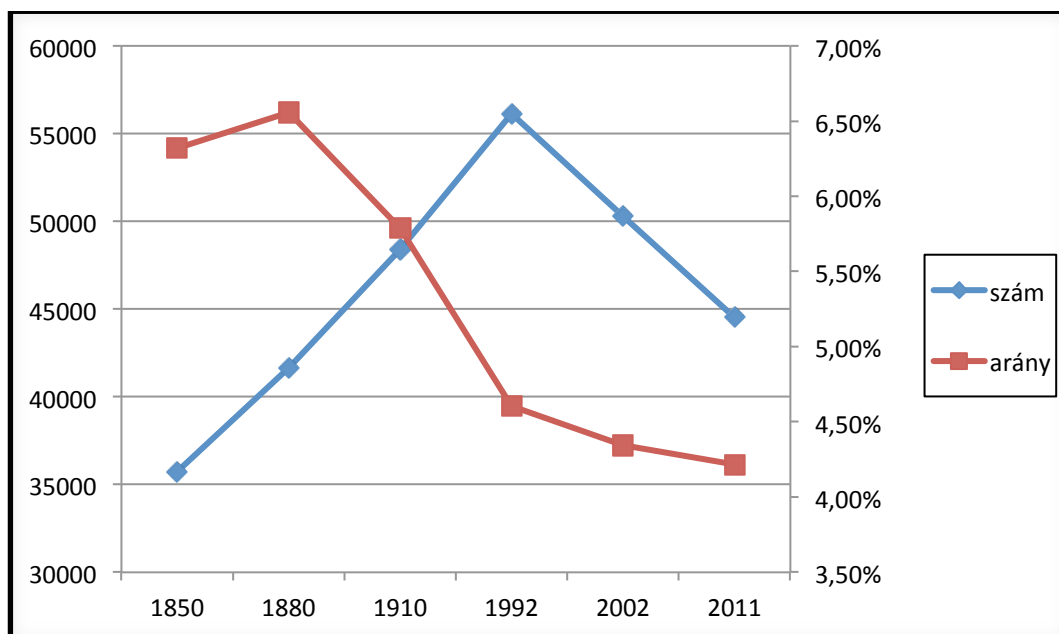

A 2011-es népszámlálás adatai alapján a székelyföldi megyékben 7 olyan községet találunk, ahol az unitáriusok abszolút többséggel rendelkeznek (Vargyas 79,63%, Homoródalmás 73,31%; Oklánd 70,85%; Siménfalva 70,31%; Homoródszentmárton 68,2%;

Szentábrahám 67,11%; Székelyderzs 61,51%). Ezeket a községeket a sorban egy jelentősebb üres intervallum után Csíkfalva követi 36,75%-os részesedéssel. A legnagyobb unitárius közösségeket Székelyudvarhelyen (4838 fő) és Marosvásárhelyen (3296 fő) írták össze. 1000 fő feletti unitárius népességszámot találunk további 7 községben. A korábbi unitárius térszerkezetet bemutató ábrákhoz hasonlóan a 14. ábrán is kirajzolódik a két fő unitárius tömbterület a Nyikó- és Homoródmentén. A térkép némileg csalóka képet nyújt, hiszen a községszintű beosztásnak köszönhetően az unitáriusokat térben nagyobb kiterjedésűnek érzékelteti. Az ilyen közigazgatási szintre támaszkodó, felszíneesebb interpretálást eredményezhető, téves következtetések, a korábbiakban bemutatott településszintű elemzés alkalmazásának szükségességét igazolják.

15. ábra: Az unitáriusok számának és arányának változása Hargita megyében 1850 és 2011 között. Forrás: saját szerkesztés

Az 1850-2011 közötti időszak egyes periódusainak részletezett kifejtését követően célszerűnek kívánkozik röviden összefoglalni a teljes intervallum unitárius szempontú változását. Orbán Balázs a XIX. század derekán a „Székelyföld leírásában” még úgy vallotta, hogy az unitárius vallás, mint „a legtisztultabb hitvallás [...] mivel az a józan ésszel és evangéliummal egyező elveket vall, hitem szerint nemcsak a múlt, hanem a jövő vallása is” (ORBÁN, 1868). A 15. ábra alapján azonban a jóslatnak épp az ellenkező verziója valósult meg a térségben. Az unitáriusok a jelzett időszakban bár növelték számukat a megyében, a folyamatos arányvesztés jelentős mértékű visszaesésükre utal. A kirajzolódó trendek, valamint a további pozícióvesztésre utaló jelek miatt ezért helytállóbb lehet az a kijelentés, amely szerint az unitárius vallás sokkal inkább a múlt, mint a jövő vallásaként értelmezhető.

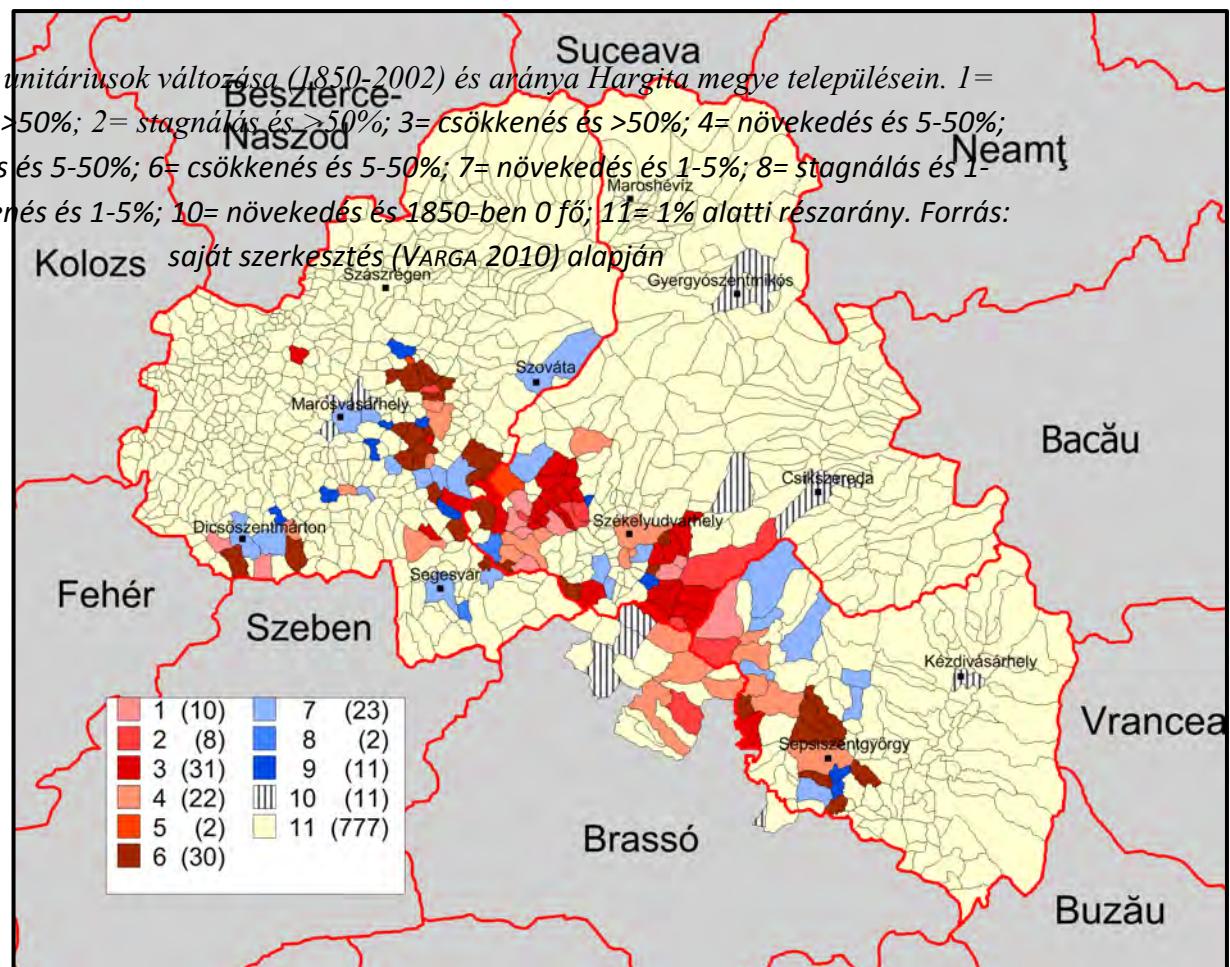
8. Az unitárius falvak tipizálása

A népszámlálási adatokra helyezkedő elemzésen túl más lehetőségek is kínálkoznak az unitáriusok földrajzi sajátosságainak vizsgálatát illetően. Az egyik legkézenfekvőbb módszert jelenti a települések bizonyos szempontok szerinti tipizálása. A különböző tipizálások által nyert csoportok kezdetét jelenthetik egyéb elemzéseknek is. A 2002-es népszámlálás felekezetre vonatkozó adatai számos lehetőséget nyújtanak az unitáriusok lakta települések tipizálására. Ebben a fejezetben két lehetőséget, illetve azok rövid összevetését kívánjuk bemutatni.

Az 1. tipizálásnál (lásd 3. táblázat) a települések az unitáriusok aránya, illetve a változás mértéke alapján kerültek osztályozásra. Értelemszerűen az 1%-os unitárius részarányt el nem érő székelyföldi települések köre nem szerepel a táblázatban. Ugyanakkor egy specifikus problémára visszavezethetően, bizonyos települések szintén nem képezhették részét a tipizálásnak. Ezeken a településeken az 1850-es bázisévben egyetlen unitárius felekezetű személyt sem számoltak össze, így a nevezőben szereplő nullás érték az arányszámítást matematikailag értelmezhetetlenné teszi. Olyan településeket is találhatunk ebben a csoportban, ahol az unitáriusok abszolút változása viszonylag magas szinten realizálódott a vizsgált időszakban (pl. Csíkszereda 830 fő; Szentegyháza 348 fő; Kőhalom 337 fő), így ezeket célszerű megkülönböztetni az 1%-nál kisebb unitárius részarányt felmutató települések csoportjától.

Települések		Az unitáriusok számának változása (1850-2002)		
		Növekedett (>10%)	Stagnált (kevesebb mint 10%-os változás)	Csökkenett (<-10%)
Az unitáriusok aránya 2002-ben	Nagyobb, mint 50%	13,01	7,46	13,88
	5% - 50% között	33,25	0,50	9,48
	1% – 5% között	12,75	0,03	0,22

A táblázat alapján megállapítható, hogy az unitáriusok döntő hányada olyan települések között oszlik meg, ahol a részarányuk meghaladja az 5%-ot. Az 1% és 5% közötti részaránnyal rendelkező településeken inkább az unitáriusok növekedése volt a jellemző a korábban részletezett diszperziós folyamatok eredményeként. Az 5 és 50% közötti növekedés felülreprezentáltsága mögött elsősorban az ide sorolt Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy és Székelykeresztúr unitárius tömegbázisai húzódnak meg. Az abszolút többségű unitárius településeken a csökkenés valamivel meghatározóbb jellegűnek számított az elmúlt 152 év alatt, mint a növekedés vagy stagnálás. Összességében a táblázat és a hozzá kapcsolódó ábra (16. ábra) a korábbi térszerkezeti elemzések több megállapítását is alátámasztja, hiszen a táblázatból kivehető az unitárius szétáramlás, a szóban forgó városok felduzzasztása, illetve az unitárius tömbök népesszámaának megmerevedése. A tömbökre jellemző változatlanóság az I. világháborúig tartó népesség-gyarapodás és az azt követő unitárius létszámcsökkenés közötti egyensúly leképeződéseként értelmezhető.

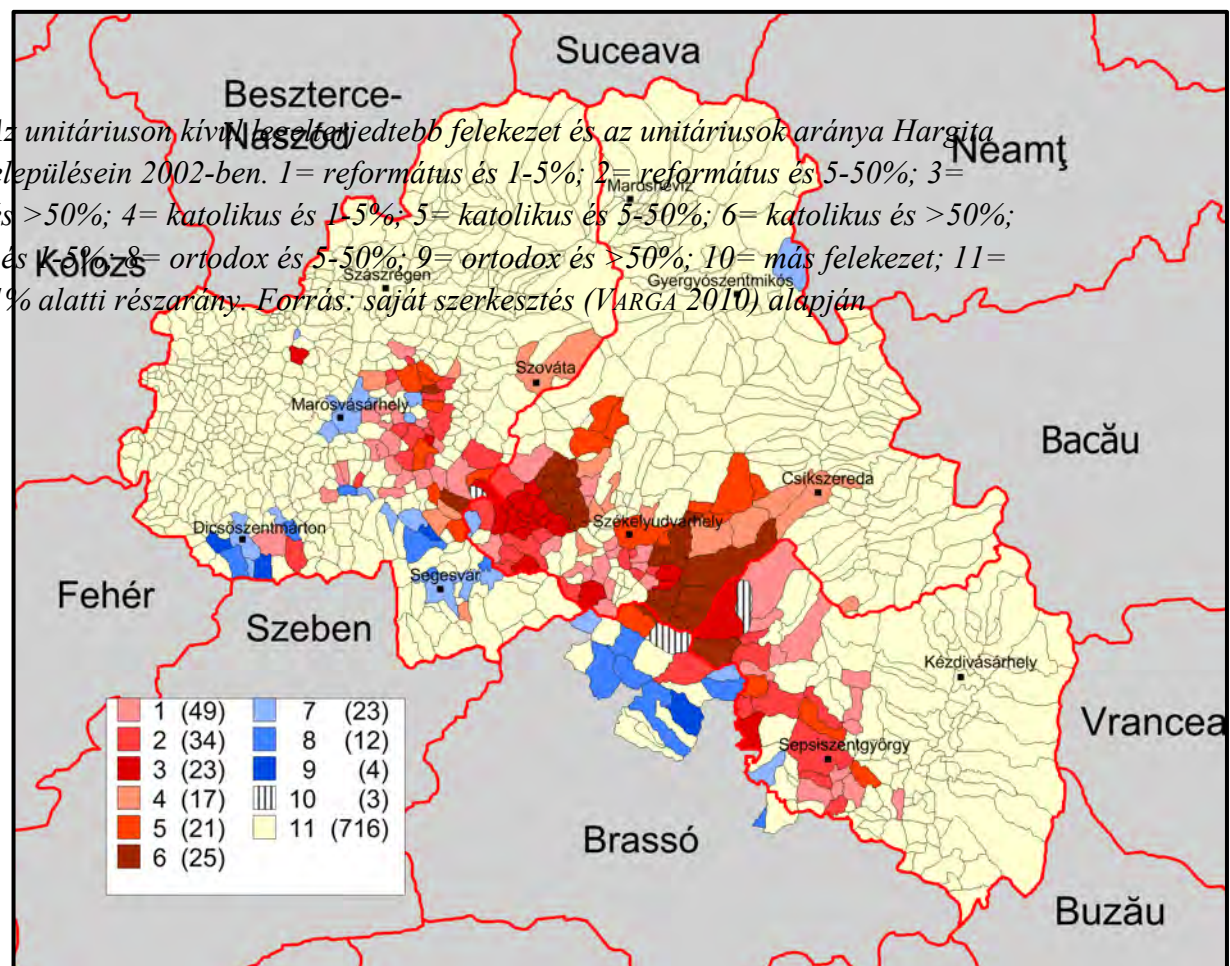
4. táblázat: Az unitáriusok megoszlása a székelyföldi megyékben (%) a 2002-es arány és az unitáriuson kívül legelterjedtebb felekezet tipizálási kategóriáinak függvényében. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

Egy másik lehetséges tipizálási mód az unitáriusok mellett élő felekezetekhez kapcsolódik, ahol a másik szempont szintén az unitáriusok részarányát veszi alapul. Ez kiegészülve az előző ábrával mutathatja, hogy az unitáriusok számának változása függ-e attól, hogy melyik felekezettel élnek együtt? A kategorizálás során az 1% feletti unitárius részarányú településeken megfigyeltük a legnagyobb létszámmal rendelkező felekezetet az unitáriuson kívül. Ennek eredményeit jeleníti meg a 4. táblázat és a 17. ábra. Az adatok tükrében az unitáriusok leginkább a reformátusokkal, legkevésbé pedig az ortodoxokkal élnek együtt. A reformátusokkal való közösségvállalás magasabb arányát a történelmi előzményekben bemutatott felekezetközi viszonyok sajátosságai indokolják. Érdekes differenciálódás figyelhető meg a katolikus-református, valamint az ortodox típusok aggregált értékei között. Amíg a nagyobb unitárius részarányú településekre – vagyis a tömbökre – a katolikusokkal és reformátusokkal való kontaktus a jellemző, addig az alacsony unitárius arányszámmal rendelkező településeken – vagyis a szórványban – inkább az ortodoxokhoz kötődő együttélés valósult meg.

Települések		Az unitáriusok aránya 2002-ben		
		1 % - 5 % között	5 % - 50 % között	Nagyobb, mint 50 %
Az unitáriusokon kívül a legelterjedtebb felekezet az összlakosságon belüli részesedés szerint	Református	1,91	24,22	16,54
	Katolikus	2,53	16,19	14,32
	Ortodox	12,66	5,41	3,67

A 16. és 17. ábrák összevetésére támaszkodó kvalitatív elemzés új jellemvonásokkal szolgál a székelyföldi unitáriusok vallásföldrajzi sajátosságait illetően. Az alacsony unitárius részaránnyal rendelkező településeken általánosan jelentkező növekedés és a többségi felekezet között nem figyelhető meg különösebb korreláció, hiszen mind a katolikus, mind a

református térségek települései nagyrészt egyenlően oszlanak meg az unitárius jelenlét szemszögéből. A fontos összefüggés a két fő unitárius tömb területén jelenik meg, hiszen ebben a térségben az unitáriusok döntően azokon a településeken csökkentek, ahol a katolikusok képviselik a második legnagyobb felekezetet (Nyikómente keleti része, illetve a Homoródmente). Ezzel ellentétben a reformátusokkal való együttélés az esetek többségében az unitáriusok létszámának emelkedését tette lehetővé. Mindebből levonható az a következtetés, hogy az unitáriusokra nagyobb nyomás helyeződött a katolikusok részéről, amely valószínűleg a protestánsok, illetve a katolikusok születési rátájának különbözetével magyarázható. Természetesen az összevetés számos ellenpéldát is szolgáltathat, ezért a fenti megállapításokat nem lehet kizárólagos szabályként értelmezni. Az ortodox-unitárius kontaktzónákban leginkább az unitáriusok népességnövekedése észlelhető, amelynek magyarázatát a szórványosodás folyamatába szükséges beilleszteni.

9. Az unitáriusok súlypontjának változása

Az eddigi elemzés az unitáriusok területi átrendeződését már közvetett módon érintette. Azonban a pusztá adatokból, illetve a térszerkezetet bemutató térképekből származó következtetéseknél egzaktabb módszer is kínálkozik a változások mértékének, illetve térbeli irányának meghatározására. Ilyen módszer a súlypontelemzés, amelynek kipróbálása már több etnikai-földrajzi cikkben is megjelent (BOTTLIK 2002; FARKAS 2005). A súlypontelemzés módszertani vonatkozásait illetően Nemes Nagy tanulmánya nyújt segítséget (NEMES NAGY 1984). Az adatok rendelkezésre állása lehetővé tette a települések alappontokként való alkalmazását. A súlyokat az egyes települések unitárius, valamint a nem unitárius lakosság abszolút számai adják.

Az unitáriusok székelyföldi súlypontjának meghatározását és megjelenítését az 1850-, valamint a 2002-es időpontokra végeztük el (lásd 18. ábra). A kiszámított súlypontok helyzete az unitáriusok eloszlásának térbeli középpontját mutatja az adott időpontban. A súlypontelemzés gyakorlatilag a vizsgált években kiszámított súlypontok összehasonlítására épül. A vizsgált terület geometriai középpontja a megfigyelési egységek súlyozatlan átlagából adódik. A kapott értéket döntően befolyásolja a vizsgált térség településsűrűsége, ugyanis a nagyobb sűrűségű részek magukhoz „húzzhatják” a középpontot. Székelyföld esetében is megfigyelhető ez a fajta torzítás a mezősegi tanyák dús szövevényének köszönhetően.

A vizsgált jelenség geometriai középponthoz viszonyított súlypontja a koncentráció mértékére enged következtetni, ugyanis minél közelebb helyezkedik el a két pont egymáshoz, annál egyenletesebb az adott jelenség térbeli eloszlása. A térképen azt láthatjuk, hogy a nem unitárius lakossághoz képest az unitáriusok súlypontja távolabbra esik a geometriai középponttól, vagyis megállapítható a székelyföldi unitárius felekezet relatíve magas térbeli dekoncentrációja. Ez utóbbi súlypont a két fő unitárius tömb közötti pufferzónában helyezkedik el, ami jelzi e tömbök fontosságát a felekezet térszerkezetében. A súlypontok elmozdulása 152 év alatt tulajdonképpen minimális mértékűnek tekinthető. A kis elmozduláshoz feltehetően hozzájárult a felekezetek magas fokú heterogenitása, illetve a felekezeti térszerkezet korábbiakban kifejtett, viszonylagos változatlanságot tükröző képe.

A térképen a nem unitárius lakosság súlypontjának északnyugati elmozdulása figyelhető meg, ezáltal közeledett a térség geometriai középpontjához. A mozgásból a Székelyföld nyugati részének relatíve nagyobb népességyarapodása következtethető, amelyhez hozzájárult Marosvásárhely térszervező erejének látványos kiemelkedése a vizsgált

időszakban, a kedvező forgalmi helyzet, valamint az új települések kialakulását lehetővé tevő mezőügyi „területbőség”. Ezzel szemben a keleti részeken a földhiány, az elszigeteltségből adódó gazdasági lemaradás a népesség nagyobb mértékű elvándorlását eredményezték. Az unitáriusok súlypontjának elmozdulása már eltérő tendenciát jelez, keleties irányt vesz fel. Erre alapozva megállapítható a homoródmenti tömbterület népességmegtartó hatásának nagyobb súlya a Gagy- és Nyikómente aprófalvak dominálta térségeivel szemben. Ugyanakkor az elmozdulás nem véletlenül mutat Székelyudvarhely irányába, hiszen ezen a településen realizálódott messzemenően a legnagyobb abszolút létszámnövekedés (5419 fő) 1850 és 2002 között.

18. ábra: Az unitárius és a nem unitárius lakosság súlypontjának változása a székelyföldi megyék területén (1850-2011). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) és <http://www.kolozsh.unibuc.ro/download/romania-seturi-vectoriale> alapján

10. Összegzés és a kutatás lehetséges jövőbeli irányai

A célkitűzésben lefektetett prioritásoknak megfelelően a dolgozat a székelyföldi unitárius felekezetet ért változások elemzését jelenítette meg egy hosszabb történelmi időtávban. A felekezet megjelenésének körülményeit bemutató történelmi előzmények választ adtak a vallás erdélyi és különösen székelyföldi megmaradásának fő kiváltó okaira. Az unitáriusok Székelyföld általános felekezeti térszerkezetébe való elhelyezése után sor került az egyes időpontok, illetve időszakok unitárius szempontú vizsgálatára és a változások feltárására a célterületen. Ugyanakkor a dolgozat kiegészítéseként alkalmazott kvantitatív módszerek hozzájárultak a következtetések megszilárdításához.

Az elemzést a népszámlálási adatok térinformatikai rendszerbe történő integrálása és illetően feldolgozása tette lehetővé. Az így kapott tematikus térképek lehetőséget teremtettek a pillanatnyi unitárius vallásföldrajzi állapotok, valamint a változások aspektusainak térbeli elhelyezésére. A népszámlálási adatsorok mellett a térképek egyszersmind kiinduló alapot nyújtottak a további (esetleg más szempontú) elemzésekhez is. A szakirodalomból való merítés elsősorban a változásokra ható, vagy az azokat éppen indukáló országos és helyi társadalmi-gazdasági tényezők ismertetéséhez járult hozzá. Ugyanakkor a térségre vonatkozó szakirodalmi előzmények közelebb hozták a székelyföldi unitáriusok környezetét érintő helyi sajátosságokat, amelyek a lokális helyzetkép érzékeltetésén túl a különleges esetek magyarázó tényezőiként is szolgáltak.

A székelyföldi unitáriusok 1850 és 2011 között rendkívüli kitettséget mutattak mind a pozitív, mind a negatív külső hatásokra. Azonban a pozitív folyamatokból kisebb mértékben részesültek, a negatív hatások pedig súlyosabban érintették közösségeiket. A protestáns etikára visszavezethető alacsonyabb termékenység, illetve magasabb elvándorlási hajlam mellett a felekezet visszaszorulására döntő hatást gyakorolt a földrajzi helyzet is. A XIX. század második felében az iparosodás és polgárosodás jegyeiben jelentkező fejlődésből alacsony városi részarányuk miatt eleve kis mértékben részesülhettek. A két világháború közötti időszakban ugyancsak földrajzi elterjedésük révén falvaik (kiváltképp a Homoródszentén) a román állam által is támogatott asszimilációs nyomás célkeresztjébe kerültek. A szocializmus politikájának rurális térségeket érintő degradáló hatása szintén markáns törést hozott az unitárius falvak életébe. A rendszerváltozás után kidomborodó forgalmi árnyékhelyzet, a falvak fokozott előregedése a negatív tendencia folytatódását eredményezték.

A korábban prosperáló unitárius térségek a változó társadalmi-gazdasági térben fokozatosan hátrányos helyzetbe kerültek. A végeredmény tehát az unitáriusok Székelyföldön belüli részesedésének fokozatos csökkenése, a lokális taszítótényezőkől fakadó szórványosodása, az unitárius tömbterületek zsugorodása, illetve falvaik elnéptelenedése. A dolgozat segítséget nyújtott a székelyföldi unitáriusok vallásföldrajzi sajátosságainak megértéséhez. Ebből kiindulva, az unitárius falvak lemaradását vizsgálándó, célszerű lenne egy szélesebb körű tipizálás megvalósítása által egzakt társadalmi-gazdasági mutatók kvantitatív és kvalitatív elemzése alá helyezni a kérdéskört. Továbbá kihasználva Székelyföld kivételes vallási heterogenitását, jogosan fogalmazódhat meg egy komplex vallásföldrajzi vizsgálat iránti igény is.

11. Forrás- és irodalomjegyzék

Források

VARGA E. ÁRPÁD (2010): Erdély etnikai és felekezeti statisztikája, Népszámlálási adatok 1850 és 2002 között. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>

Recensământul populației și al locuințelor, 2011.

<http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>

<http://earth.unibuc.ro/download/romania-seturi-vectoriale> (Maros, Hargita, Kovásza és Brassó megye településeinek koordinátái)

Felhasznált irodalom

BACIU, MIHAI (2002): Religion and Change in Central and Eastern Europe. Report, Committee on Culture, Science and Education. Doc. 9399.

BALÁZS MIHÁLY (1988): Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BALÁZS MIHÁLY (2002): A hit...hallásból leszön. In: Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György (szerk.): Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Palatia - MTA TKI Gazd. – Társadalomtört. Kutcsop, Győr. pp. 51-73.

BARABÁS ENDRE (1904): Udvarhely vármegye közgazdasági leírása. Pesti Könyvny., Budapest.

BÁRDI NÁNDOR – LÁSZLÓ MÁRTON (2008): A kollektivizálás és a falu átalakítása. In: Bárdi Nándor – Ferdinéc Csilla – Szarka László (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20.században. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutatási Intézet, Budapest. pp. 234-242.

BEREZNAY ANDRÁS (2011): Erdély történetének atlasza. Méry Ratio Kiadó, Pozsony.

BIRTALAN ÁKOS (2001): Barabás Endre, Székelyföld gazdasági érdekeinek képviselője. In: Somai József (szerk.): Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából: XIX.-XX. század. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár. pp. 207-221.

BODEANU, DENISA FLORENTINA (2005): „Au fost odată...” Considerații privind exodul etnicilor germani din România după al II-lea Război Mondial. In: Anuarul Institutului de Istorie Orală VI. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca. pp. 193-210.

BOTTLIK ZSOLT (2001): A német nyelvszigetek változásai a Dél-Dunántúlon. In: Földrajzi Értesítő L. évf. 1-4. füzet, pp. 285-297.

BOTTLIK ZSOLT (2002): A szlovákok etnikai súlypontjának változásai a Dunántúli-középhegység területén a XVIII. századtól napjainkig. In.: Területi Statisztika 42. 6. pp. 551-561.

BOTTONI, STEFANO (2008): Az ötvenes évek a kelet-közép európai kommunista államokban. A pártállami nemzetiségi politika alakváltozatai. In: Bárdi Nándor – Ferdinéc Csilla – Szarka László (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20.században. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutatási Intézet, Budapest. pp.246-250.

BUCSAY MIHÁLY (1985): A protestantizmus története Magyarországon, 1521-1945. Gondolat, Budapest

CSEKE PÉTER – HÁLA JÓZSEF (2000): „A Homoród füzes partján”, Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

DEÁK MIKLÓS (2003): III.1-3. fejezet: Népesség, munkaerőpiac. In: Horváth Gyula (szerk.): A Kárpát-medence régiói 1., Székelyföld. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 117-132.

EGYED ÁKOS (2000a): A Homoród mente társadalma a 17-18. században. In: : Cseke Péter – Hála József (szerk.): „A Homoród füzes partján”, Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. pp. 117-127.

EGYED ÁKOS (2000b): Régiók versengése a vasútert Erdélyben a 19. század közepén. In: Erdélyi Múzeum – 62. kötet, 1-2. füzet. pp. 46-59.

EGYED ÁKOS (2004a): Erdély metamorfózisa a hosszú 19. században. Pallas-Akad., Csíkszereda.

EGYED ÁKOS (2004b): A Székelyföld közgazdasági és társadalmi helyzete az 1902-es Székely Kongresszus tükrében. In: Somai József (szerk.): Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából II. kötet. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár. pp. 189-209.

EGYED ÁKOS (2013): A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig. Pallas-Akad., Csíkszereda.

ELEKES TIBOR (2008): A földrajzi tényezők szerepe a településfejlődésben. Dialóg-Campus, Budapest-Pécs.

FARKAS GYÖRGY (2005): Etnikai változások a Lévai járásban (1880-2001). In: Perczel György – Szabó Szabolcs (szerk.): 100 éve született Mendöl Tibor. Emlékkötet.: Társadalom- és gazdaságföldrajzi tanulmányok 1. Budapest, Trefort Kiadó. pp. 233-245.

FEKETE GÁBOR (1910): Az unitárius vallás szabadságának alkotmányos biztosítékai. In: Boross György (szerk.): Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután. Ellenzék Kny., Kolozsvár.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV (2006): A „visszatért” magyarok és nem magyarok beilleszkedése, jogi helyzetük és magatartásuk. In: Bárdi Nándor – Ferdinéc Csilla – Szarka László (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20.században. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest. pp.154-162.

FREEDMAN, RONALD – WHELPTON, PASCAL K. – SMIT, JOHN W. (1961): Socio – Economic Factors in Religious Differentials in Fertility. In: American Sociological Review, Vol. 26, No. 4, pp. 608-614.

GAAL GYÖRGY (1997): Az unitárius iskolaügy történeti vázlata. In: Keresztény Magvető 103. évf. 1. sz., pp. 18-22.

GAAL GYÖRGY (2008): Az unitárius iskolaügy a 20. század első felében. In: Keresztény Magvető 114. évf. 4. sz., pp. 490-499.

GEREBEN FERENC – TOMKA MIKLÓS (2001): Vallásosság és nemzettudat, vizsgálódások Erdélyben. Teleki László Alapítvány - Corvinus Kiadó, Budapest.

GERGELY ANDRÁS (1988): Nemzetiség és urbanizáció Romániában. Héttorony, Budapest.

GIDÓ CSABA (2000): A székelyföldi vasúthálózat kiépítése. In: Takács Péter (szerk.): Fejedelmek, forradalmak, vasutak: tanulmányok Erdély történetéből. Erdélytört. Alapítvány : KLTE Tört. Intézet, Debrecen.

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY – KOVÁCS PIROSKA (1999): Udvarhelyszéki románok: a betelepедéstől a beolvadásig. In: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): A többség kisebbsége: tanulmányok a székelyföldi románság történetéből. Pro-Print, Csíkszereda.

HORN ILDIKÓ (2009): Hit és hatalom: az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története. Balassi, Budapest.

HORVÁTH GYULA (2003): Székelyföld (A Kárpát-medence régiói; 1.). Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 453 p.

JAKAB ELEK – SZÁDECZKY-KARDOSS LAJOS (1901): Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig. Athenaeum, Budapest.

JÁNOSFALVI SÁNDOR ISTVÁN (1942): Székelyhoni utazás a két Homoród mellett I-II. Minerva, Kolozsvár.

JÓZSA ANDRÁS (2001a): A sóvidéki lázadás 1919 tavaszán. In: Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós (szerk.): A Maros megyei magyarság történetéből: tanulmányok, 2. kötet. Mentor Kiadó, Marosvásárhely. pp. 275-293.

JÓZSA ANDRÁS (2001b): Korond helytörténe. In: Ambrus Lajos (szerk.): Helyismereti olvasókönyv, Korond. Székelyudvarhely. pp. 57-151

KÁNYA JÓZSEF (2003): I. fejezet: Történeti áttekintés. In: Horváth Gyula (szerk.): A Kárpát-medence régiói 1., Székelyföld. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 27-66.

KEDEI MÓZES (2002): Az Erdélyi Unitárius Egyház rövid története. Romániai Unitárius Egyház, Kolozsvár.

KEMÉNYFI RÓBERT (2002): A gömöri etnikai térmozaik. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák–magyar etnikai határ futására. Lilium Aurum - Fórum Kisebbségkutató Intézet, Komárom-Dunaszerdahely. 238 p.

KISGYÖRGY ZOLTÁN et al. (2000): Vargyas. Litera, Székelyudvarhely. 28 p.

KISGYÖRGY ZOLTÁN (1972): Köpecbánya 1872-1972. Köpeci Bányavállalat, Sepsiszentgyörgy. 290 p.

KOCSIS KÁROLY (2005): Változó vallási térszerkezet, szekularizáció és vallási újjáéledés a 20.századi Kárpát-medencében. In: Földrajzi Értesítő LIV. évf. 3-4. füzet, pp. 285-316.

KOCSIS KÁROLY – BOTTLIK ZSOLT – TÁTRAI PATRIK (2006): Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régióban (1989-2002). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.

KOVÁCS SÁNDOR (2009): Unitárius egyháztörténet. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár.

KOVÁCS SÁNDOR (2010): Orbán Balázs és az Unitárius Egyház. In: Keresztény Magvető 116. évf. 2. sz. pp. 124-145.

KOZMA FERENC (1879): A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota. Székely Mívelődési és Közgazdasági Egyesület, Budapest.

KÖPECZI BÉLA (1988): Erdély története I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

LŐRINCZI LAJOS (1997): A fiatfalvi felekezeti együttélés. In: Keresztény Magvető 103. évf. 1. sz., pp. 48-53.

MATKÓ LÁSZLÓ (1997): Az erdélyi unitáriusok 1766-os összeírása. In: Keresztény Magvető 103. évf. 1. sz., pp. 39-48.

MOLNÁR ISTVÁN (1996): A székelykeresztúri Unitárius Főgimnázium és az erdélyi művelődés. In: Keresztény Magvető 102. évf. 3-4. sz.

MOLNÁR B. LEHEL (2012): A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez. Toposz és valóság között. In: Keresztény Magvető 118. évf. 3. sz. pp. 245-276.

MOLNÁR DÁVID (2014): Református-unitárius templomviták (1615-1648). In: Keresztény Magvető 120. évf. 1. sz. pp. 3-21.

MOHAY TAMÁS (2005): Egy ünnep alapjai: a csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. In: Keresztény Magvető 111. évf. 2. sz., pp. 107-135.

MOSHER, WILLIAM D. – HENDERSHOT, GARRY E. (1984): Religious Affiliation and the Fertility of Married Couples. In: Journal of Marriage and Family, Vol. 46, No.3, pp. 671-677.

MOSHER, WILLIAM D. – WILLIAMS, LINDA B. – JOHNSON, DAVID P. (1992): Religion and Fertility in the United States: New Patterns. In: Demography, Vol. 29, No. 2, pp. 199-214.

NAGY DOROTTYA (2000): A háromszéki egyházmegyéek kialakulása, 1543-1630. In: Takács Péter (szerk.): Fejedelmek, forradalmak, vasutak: tanulmányok Erdély történetéből. Erdélytört. Alapítvány : KLTE Tört. Intézet, Debrecen.

NAGYAJTAI KOVÁCS ISTVÁN (1879): A székely-keresztúri unitárius hitközség történeti rajza kezdetétől mostanig. In: Keresztény Magvető 14. évf. 2. füzet (március-április)

NEMES NAGY JÓZSEF (1984): Területi egyenlőtlenségi mutatók. In: Sikos T. Tamás (szerk.): Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 65–82.

NOVÁK CSABA ZOLTÁN (2008): A romániai magyar kisebbség helyzete. Petru Groza politikájának magyar támogatása. In: Bárdi Nándor – Ferdinéc Csilla – Szarka László (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20.században. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutatási Intézet, Budapest.

NYÁRÁDY KÁROLY (2003): Erdély népesedéstörténete. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest.

OLÁH SÁNDOR (1999): Homoródalmás. In: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): A többség kisebbsége: tanulmányok a székelyföldi románság történetéből. Pro-Print, Csíkszereda.

OLÁH SÁNDOR (2000a): Egy társadalmi gyakorlat eltérő értelmezései. Városon szolgáló homoródalmásiak emlékezései. In: Cseke Péter – Hála József (szerk.): „A Homoród füzes partján”, Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. pp. 149-164.

OLÁH SÁNDOR (2000b): Hatalom és társadalom az 1950-es években a Homoródok mentén. In: Cseke Péter – Hála József (szerk.): „A Homoród füzes partján”, Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. pp. 164-181.

OLÁH SÁNDOR (2001): Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949-1962). Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

OLÁH SÁNDOR (2004): Falusi láttelepek: 1991-2003. Pro-Print, Csíkszereda.

ORBÁN BALÁZS (1868): A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból: 1. kötet, Udvarhelyszék. Ráth Mór, illetve Tettey Nándor és társa bizom., Pest.

PAP MÓZES (1910): A székelyek és az unitárius vallás. In: Boross György (szerk.): Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután. Ellenzék Kny., Kolozsvár.

PÁL-ANTAL SÁNDOR (2003): A Székelyföld és városai. Mentor Kiadó, Marosvásárhely

PÁL JUDIT (1999): A románok betelepülésének néhány kérdése. In: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): A többség kisebbsége: tanulmányok a székelyföldi románság történetéből. Pro-Print, Csíkszereda.

PÁL JUDIT (2003): Városfejlődés a Székelyföldön, 1750-1914. Pro-Print, Csíkszereda

PÁL JÁNOS (2008a): Vissza- és elrománosítási kísérletek ideológiai gyökerei a székelyföldi unitárius egyházközsegekben - 2. In: Keresztény Magvető 114. évf. 4. sz., pp. 499-528.

PÁL JÁNOS (2008b): Vissza- és elrománosítási kísérletek ideológiai gyökerei a székelyföldi unitárius egyházközsegekben (1.). In: Keresztény Magvető 114. évf. 4. sz., pp. 384-409.

PÁL JÁNOS (2009): Vissza- és elrománosítási kísérletek ideológiai gyökerei a székelyföldi unitárius egyházközsegekben (3.). In: Keresztény Magvető 115. évf. 1. sz., pp. 38-56.

PÁL JÁNOS (2011a): Paradigmaváltó kisebbségi sors - 1. Az Unitárius Egyház gazdaságsszervező stratégiái és tevékenysége 1920 és 1940 között. In: Keresztény Magvető 117. évf. 1. sz., pp. 26-48

PÁL JÁNOS (2011b): Paradigmaváltó kisebbségi sors - 2. Az Unitárius Egyház gazdaságsszervező stratégiái és tevékenysége 1920 és 1940 között. In: Keresztény Magvető 117. évf. 2. sz. pp., 115-130.

PÁL JÁNOS (2011c): Az Unitárius Egyház Romániába való integrációjának koncepciója az első világháború után. In: Keresztény Magvető 117. évf. 4. sz., pp. 407-418.

PÁLHÁZY LÁSZLÓ – ŐRI PÉTER (1989): A népszámlálások története és főbb jellemzői Magyarországon. In: Statisztikai Szemle 67. évf. 8-9. sz. 801-813.

POKOLY JÓZSEF (1904): Az erdélyi református egyház története. Franklin, Budapest.

PEZENHOFFER ANTAL (1922): A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására. Szerzői kiadás, Budapest.

RÁKOSSY BOTOND JÓZSEF (2005): Hargita – Képes megyeatlasz. Hibernia Nova Kiadó, Budapest.

SELINGER SÁNDOR (2011): Erdélyi unitárius egyházkörök térinformatikai alapú történeti adatbázisa. In: Keresztény Magvető 117. évf. 4. sz. pp. 444-451.

SIMÉN DOMOKOS (1996): Református - unitárius együttélés a Székelyföldön a XVI-XVII. század fordulóján és ma. In: Küllös Imola (szerk.): Ökumenikus tanulmányok. KLTE, Debrecen. pp. 217-234.

SIMÉN DOMOKOS (1999): A csíksomlyói búcsú folklorizálódott eredethagyományai. In: Küllös Imola (szerk.): Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Officina, Szeged. pp. 129-138.

SZABÓ LÁSZLÓ (2005): Az állam és egyházak viszonya Romániában 1918-tól napjainkig I. In: Keresztény Magvető 111. évf. 1. sz., pp. 14-24.

SZABÓ LÁSZLÓ (2006): Az állam és egyházak viszonya Romániában 1918-tól napjainkig II. In: Keresztény Magvető 111. évf. 2. sz., pp. 142-158.

SZABÓ MIKLÓS (2003): Művelődés és gazdálkodás az újkori Erdélyben: erdélyi értelmiség, városfejlődés és paraszti gazdálkodás a XVI.-XIX. században. Mentor, Marosvásárhely.

TÁTRAI PATRIK (2010): Az etnikai térszerkezet változásai a történeti Szatmárban. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 242 p.

TOMKA MIKLÓS (1996): A felekezeti struktúra változása Kelet- és Közép-Európában. In: Szociológiai Szemle 1996/1. szám. pp. 157-173.

TOMKA MIKLÓS (2005): A legvallásosabb ország? Vallásosság Szatmárban, Erdélyben, Romániában. TIMP Kft., Budapest-Piliscsaba.

TOMKA MIKLÓS (2009): Vallásosság Kelet-Közép Európában. Tények és értelmezések. In: Szociológiai Szemle 2009/3. szám. pp. 64-79.

VARGA E. ÁRPÁD (1998): Erdély etnikai és felekezeti statisztikája: 1. Kovászna, Hargita és Maros megye: népszámlálási adatok 1850-1992 között. Pro-Print, Csíkszereda.

VENCZEL JÓZSEF (1941): Szórvány és diaspora. A vegyes házasságok számadatai. In: Erdélyi Tudósító XX/4., pp. 48-50.

VENCZEL JÓZSEF (1942): A székely népfelesleg. In: Hitel 7:1. pp. 18-32.

VÉCSEI KÁROLY (2002): Magyarok és nem magyarok Romániában: demográfiai, statisztikai, szociológiai tanulmányok. Státus, Csíkszereda.

VINCZE GÁBOR (2001): Az erdélyi magyar szervezetek fél évszázada. In: Somai József (szerk.): Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából: XIX.-XX. század. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár. pp. 221-237.

VOFKORI LÁSZLÓ (1996): Erdély közigazgatási és etnikai földrajza. Balaton Akadémia, Vörösberény.

VOFKORI LÁSZLÓ (2000): A Nagy-és Kis-Homoród mente táj-, népesség- és településföldrajza. In: Cseke Péter – Hála József (szerk.): „A Homoród füzes partján”, Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. pp. 9-36.

VOFKORI LÁSZLÓ (2005): Székelyudvarhely. Városkalauz. Pro Print Könyvkiadó Csíkszereda.

WESTOFF, CHARLES F. – JONES, ELISE F. (1979): The End of „Catholic” Fertility. In: Demography, Vol. 16, No. 2, pp. 209-217.

ZOVÁNYI JENŐ (2004): A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő.

12. Ábrajegyzék

1. ábra. A székelyföldi megyék településeinek felekezeti összetétele 1850-ben. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján
2. ábra. Az unitáriusok aránya és 500 főnél nagyobb közösségeik a székelyföldi megyékben (1850). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján
3. ábra. Az unitáriusok számának változása a székelyföldi megyékben 1850-1880 között. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján
4. ábra. Az unitáriusok aránya és 500 főnél nagyobb közösségeik a székelyföldi megyékben (1880). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján
5. ábra. Az unitáriusok számának változása Hargita megyében 1880-1910 között. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján
6. ábra. Az unitáriusok aránya és 500 főnél nagyobb közösségeik a székelyföldi megyékben (1910). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján
7. ábra. Az unitáriusok számának változása a székelyföldi megyékben 1910-1941 között. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján
8. ábra. Az unitáriusok aránya és 500 főnél nagyobb közösségeik a székelyföldi megyékben (1941). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján
9. ábra. Az unitáriusok számának változása a székelyföldi megyékben 1941-1992 között. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján
10. ábra. Az unitáriusok aránya és 500 főnél nagyobb közösségeik a székelyföldi megyékben (1992). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján
11. ábra. Az unitáriusok számának változása a székelyföldi megyékben 1992-2001 között. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján
12. ábra. Az unitáriusok aránya és 500 főnél nagyobb közösségeik a székelyföldi megyékben (2002). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján
13. ábra. A székelyföldi megyék településeinek felekezeti összetétele 2011-ben. Forrás: saját szerkesztés (<http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>) alapján
14. ábra. Az unitáriusok aránya és 500 főnél nagyobb közösségeik a székelyföldi megyékben (2011). Forrás: saját szerkesztés (<http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>) alapján
15. ábra. Az unitáriusok számának és arányának változása Hargita megyében 1850 és 2011 között. Forrás: saját szerkesztés
16. ábra. Az unitáriusok változása (1850-2002) és aránya Hargita megye településein. 1= növekedés és >50%; 2= stagnálás és >50%; 3= csökkenés és >50%; 4= növekedés és 5-50%;

5= stagnálás és 5-50%; 6= csökkenés és 5-50%; 7= növekedés és 1-5%; 8= stagnálás és 1-5%; 9= csökkenés és 1-5%; 10= növekedés és 1850-ben 0 fő; 11= 1% alatti részarány. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

17. ábra. Az unitáriuson kívül legelterjedtebb felekezet és az unitáriusok aránya Hargita megye településein 2002-ben. 1= református és 1-5%; 2= református és 5-50%; 3= református és >50%; 4= katolikus és 1-5%; 5= katolikus és 5-50%; 6= katolikus és >50%; 7= ortodox és 1-5%; 8= ortodox és 5-50%; 9= ortodox és >50%; 10= más felekezet; 11= 1% alatti részarány. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

18. ábra: Az unitárius és a nem unitárius lakosság súlypontjának változása a székelyföldi megyék területén (1850-2011). Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) és (<http://earth.unibuc.ro/download/romania-seturi-vectoriale>) alapján

13. Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: Unitárius vallásból a görögkeleti és görög katolikus vallásba áttértek száma a Homoród mente településein 1936-ig. Forrás: PÁL, J. 2008.

2. táblázat: Görögkeleti és görög katolikus vallásból unitárius vallásba áttértek száma a Homoród mente településein 1936-ig. Forrás: PÁL, J. 2008.

3. táblázat: Az unitáriusok megoszlása a székelyföldi megyékben (%) az 2002-es arány és a 1850-2011 közötti változás tipizálási kategóriáinak függvényében. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

4. táblázat: Az unitáriusok megoszlása a székelyföldi megyékben (%) a 2002-es arány és az unitáriuson kívül legelterjedtebb felekezet tipizálási kategóriáinak függvényében. Forrás: saját szerkesztés (VARGA 2010) alapján

14. Melléklet

